

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

Бо ҳукуқи дастнавис

УДК: 340 (575.3)
ББК: 67.99 (2 Точик)
О - 42

ОДИНАЗОДА РАМАЗОН САФАР

**ПАЙДОИШ ВА РУШДИ НИҲОДҲОИ АДОЛАТИ СУДИИ
МАЪМУРӢ ДАР ТОЧИКИСТОН
(ТАҲҚИҚОТИ ТАъРИХӢ-ХУҚУҚӢ)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои
хуқуқшиносӣ аз рӯйи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи хуқуқ
ва давлат; таърихи таълимоти хуқуқӣ ва сиёсӣ

ДУШАНБЕ – 2021

**Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии
муқоисавии факултаи ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии
Тоҷикистон (ДМТ) иҷро гардидааст.**

Мушовири илмӣ:

Буризода Эмомалӣ Бозор – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, мудири Шуъбаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Муқарризони расмӣ:

Маликова Азиза Ҳорисовна – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессори кафедраи назария ҳуқуқ ва фалсафаи Донишгоҳи давлатии иқтисодии Самара (Федератсия Россия);

Муҳаммадӣ Изатулло Сайфуллозода – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, муовини якуми прокурори вилояти Суғд;

Элназаров Давлатшо Ҳоҷаевич – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи фанҳои давлатӣ-ҳуқуқии Донишгоҳи славянини Россия – Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар:

Муассисаи таълимии «**Донишгоҳи давлатии молияву иқтисоди Тоҷикистон**»

Ҳимояи диссертатсия 14 майи соли 2021, соати 14⁰⁰ дар ҷаласаи Шӯрои диссертационии 6D.KOA-002-и назди ДМТ (734025, ш. Душанбе, Буни Ҳисорак, толори Шӯрои диссертационии факултети ҳуқуқшиносӣ) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия тавассути сомонаи **www.tnu.tj** ва дар китобхонаи марказии ДМТ (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) метавон шинос шуд.

Автореферат «_____» _____ соли 2021 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмии Шӯрои диссертационӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор** **Азиззода У.А.**

МУҚАДИМА

Мубрамияти мавзӯи таҳқиқоти диссертационӣ. Тасиси чумхурии демократию ҳукуқбунёд, дунявио иҷтимоӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ вазифаи пурмасъулиятест, ки ҷомеаи тоҷик дар назди ҳуд гузошта, ҳамарӯза пайи ташакқулу такомул ва наздишавӣ ба талаботи ҳар яки онҳост. Дар расидан ба ин ҳадафҳои наҷиб нақши ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, мақомоти қонунгузор, иҷроия ва маҳсусан мақомоти судӣ, мақомоти амалисозандӣ адолати судӣ ниҳоят бузург буда, принсипи адолат ва маҳсусан принсипҳои адолати судӣ метавонанд аслҳои заминавии рушди кишвар дар ин самт гарданд, чунки дар раванди ҷомесасозии навин маҳсусан нақши ниҳодҳои адолати судӣ хело бузург буда, умуман, ҳимояи дастовардҳои ҷомеа ва пешрафти ҳаёти инсон, ҳимояи ҳукуку озодӣ ва манфиатҳои инсон, давлат ва ҷомеа, пеш аз ҳама, аз сатҳу сифати фаъолияти онҳо вобастааст. Низоми ниҳодҳои адолати судии муосирро наметавон ба қуллӣ муваффақ номид, чунки ин низом ба таври оптимальӣ таҳия нагардида, дар ҳолати такмилу рушд қарор дорад. Аз ин сабаб, барои ба талаботи муосир мувоғиқ гардонидани он сарчашма ва омилҳо, таҷрибаю амалияи гуногун, аз ҷумла ба хотираи таърихии миллат рӯ овардан, сабаки онро омӯхта ва дар заминаи он рушд додани ин ниҳодҳо ба назар мувоғиқ мерасад. Рӯчӯй ба мероси ниёғон барои тоҷикон аҳамияти хосса пайдо кардааст, чунки барои ҷомеаи Тоҷикистон, ки дар роҳи бунёди давлатдории навини ҳуд қадамҳои устувори сиёсӣ гузошта, дар қатори қабули таҷрибаи пешқадами кишварҳои мутамаддин ва низомҳои ҳукуқии рушдкардаи олам, ба масоили таҳқиқи хотираи ҳукуқӣ ҳамчун рукни эҳёи фарҳангии миллӣ ва ҳукуқи ватанӣ арҷ мегузорад, суннату падидаҳои ҳукуқии таърихии миллат аҳаммияти бузурго касб менамоянд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр намудаанд: «Сарчашмаи воқеии ҳудшиносии миллӣ, қабл аз ҳама, бунёди давлати соҳибиستикӯл, ваҳдати миллӣ, рӯ овардан ба гузаштаи турифтиҳор, хифзи тамаддуни мероси фарҳангии ниёғон ва поси хотири шаҳсиятҳои тавонову фарзандони бузурги

миллат мебошад»¹. Рӯ овардан ба хотираи хукуқӣ дар таҳқики мавзӯъҳои илмӣ дар замони ҷаҳонишавии манфиатҳо ва бархӯрди тамаддунҳо гарави хифзи асолат ва соҳибхтиёрии миллии қишвар буда, омили ҳувиятсози ҳудшиносии тоҷикон маҳсуб мегардад. Қишварҳои абаркудрат дар фазои бо тарики кайҳонӣ тағйирёбанда бо таъсиргузории манфиатҳои миллии худ, шароити соҳибхтиёри, истиқолияти хукуқӣ ва сиёсии қишварҳои рӯ ба рушдро таҳти фишангҳои устувори иқтисодӣ, хукуқӣ ва фарҳангӣ қарор дода, бо ҳарроҳу восита ба интиқоли иҷбории арзишу манфиатҳои худ машгӯл мебошанд. Ин вазъият рӯ овардани ҳалқу миллатҳои тозабунёди соҳибистикдолро ба таърихи хукуқи ҳеш, ки дорои дастовардҳои бузурги илмии барои рӯзгорҳои муҳталиф созгор, қодир ба хифзи фарҳанг ва асолати миллии онҳо ба як амри ногузир ва тақдирсоз табдил додааст. Ҳамзамон, таҳлилу баррасии мавзӯъҳои таърихии дорои табииати миллӣ дар шароити зуҳури бесобиқаи бархӯрди манфиатҳо воситаи муассири хифзи истиқолияти мафқуравӣ ва хукуқӣ буда, барои шаклгирии миллии қонунгузории қишвар маводи ногузиру муғиди хукуқӣ дар роҳи таҳияи самтҳои муосири рушди низоми хукуқӣ пешниҳод менамояд. Аз назари илмӣ, дар шароите, ки масъалаи ташкили низоми мустақили ниҳодҳои амалисозандай адолати судии маъмурӣ, судҳои маъмурӣ дар Тоҷикистон аз масоили марказии баҳси фазои илмии хукуқӣ буда, он дар назария ва амалияи хукуқӣ аз мавзӯти мубрам ва печида маҳсуб мегардад, рӯ овардан ба таърихи пайдоиш ва рушди он дар давлатдории миллӣ, қашғ ва асрори таҷрибаи одилона, мунсифона, оқилона ва манфиатовари амалияи ин навъи ҳокимияти судӣ дар хотираи хукуқии ҳалқ далели устувори ҷонибдории қавии илмӣ аз таъсис ва роҳандозии ин навъи судҳо дар Тоҷикистони муосир ба шумор меравад.

Талабот ба таъсиси ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ ҳанӯз қабл аз пайдоиши давлат пайдо гардида, чомеа ин талаботро дар шакли гуногун ва бо механизмҳои мутобиқи замона қонсӯ менамуд. Аввалин механизмҳои ошкор ва исбот намудани ҳақиқат дар баҳси байнӣ одамон хусусияти ирратсионалӣ дошта, дар шакли муборизаи тан ба

¹ Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинай таъриҳ. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор қитоб. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 5

тан, сониян, дар шакли қасос (талион), минбайд дар шакли имтиҳоноти гуногун («вар» ва «важо»-и чомеаи авастой) ташаккул ёфтааст. Азбаски ҳар як механизм ҷанбаҳои мусбат ва мавриди қабул ва ҷанбаҳои манғии худро дошт (масалан, дар муборизаи тан ба тан метавонист шахси ҷисман неруманд бо камзӯр, ҷавон бо шахси баркамол ва ғайра ба мусобиқаи тан ба тан барояд), чомеа ба ташаккули ниҳодҳои адолати судӣ давом дода, минбайд бо таъсиси давлатҳои аввалин мақомоти судӣ дар симои сарвари давлат ва дар шакли додраси умумӣ, ки ҳокимияти онҳо сарчашмаи илоҳидошта маҳсуб мешуд, соҳтанд. Тааҷҷубовар аст, ки тамоми марҳилаҳои зиёда аз панҷҳазорсолаи таърихи давлатдории тоҷикон то марҳилаи давлатдории навин ташаккул ва таъсиси ниҳодҳои нав ба нави адолати судӣ, маҳсусан ниҳодҳои амалисозандай адолати судии маъмурӣ (суди умумӣ-додрас, довар, қозӣ; судҳои маҳсус, Шӯрои давлатӣ – Палатаи судӣ, суди ҳарбӣ, суди динӣ, Боргоҳи Дод, мазолим, муҳтасиб, шаҳрబонӣ, шурта ва) вобаста ба талаботи чомеа ба танзими мурофиавии муносибатҳои муайян давом карда, доираи амали фароҳу васеъ доштанд ва баррасии аксарияти парванҷаҳо таҳти салоҳияти онҳо буд.

Яке аз ниҳодҳои адолати судӣ, ки ба омӯзишу таҳқиқи он диққати ҷиддӣ додан лозим аст, ниҳоди суди маъмурӣ мебошад.

Ниҳодҳои адолати судӣ таърихи қадима дошта, қадимтарин ниҳодҳои ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ ба шумор мераванд. Ғайр аз ин, тафриқа ва таҷзияи ниҳодҳои нави адолати судӣ дар тӯли таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна, нав ва навтарин тадриҷан амали гардида, имрӯз низоми судии кишварҳои ҷаҳон – Суди Конституционӣ, Суди Олӣ, Суди Олии иқтисодӣ, арбитраж, Суди ҳарбӣ, Трибуналҳо, Судҳои тиҷоратӣ ва савдо, Суди одатӣ, Суди ҳакамӣ, Суди ойлавӣ, Суди ювеналӣ, Суди маъмурӣ ва ғайрано дар бар мегирад. Ҳар яки ин ниҳодҳо таърихи таъсису рушд, таҷриба, ваколату масъулият, тобеъияту моҳияти фаъолияти хоси худро доранд ва омӯзиши таърихиҳои ҳуқуқии онҳо барои гирифтани сабаки таъриҳӣ ва истифодаи дастовардҳои онҳо барои ташаккули ниҳодҳои амалқунандай адолати судӣ имрӯз ва дар оянда, аз ҷумла дар Тоҷикистони соҳибистиқлол, низ хизмат мекунанд.

Дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба

Мачлиси Олии Чумхурии Тоҷикистон таъқид гардидааст: «Пеш аз ҳама зарур аст, ки фаъолияти мақомоти судӣ ҳамчун ягона мақоми баамалбарорандай адолати судӣ ҷоннок карда шавад. Зоро суд мақомест, ки танҳо дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонун ба он ҳукуқи маҳдуд карданӣ ҳуқуқу озодиҳои конституционии шаҳрвандон иҷозат дода шудааст»².

Адолати судӣ дар ҳақиқат ҳам бояд ҳамчун яке аз кафолатҳои асосии таъмини ҳуқуқу озодӣ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон устувор бошад.

Қайд намудан зарур аст, ки дониши ҳуқуқӣ чи дар марҳилаи зардӯшию чи исломӣ ва то имрӯз заминаи дарёftи мақоми волои шаҳс дар ҷомеа маҳсуб гардида, маҳсусан дар ду марҳилаи аввали давлатдории тоҷикон, ҳуқуқшиносон, аз ҷумла қозию доварон ҷузъи фаъолтарин ва пешкадами элитаи сиёсии ҷомеаро ташкил медоданд, ки дар равандҳои рушди ҷомеа ва давлат саҳми бориз доштанд.³ Аз ин хотир, омӯзиши таърихи судҳои маъмурӣ таҳлили вазъияти табакаҳои ҷомеа низ ҳаст, ки дар сиёсати давлатиу рушди ҷомеа таъсиргузор буданд.

Мубрамияти мавзӯи мазкур, пеш аз ҳама, дар он аст, ки қонунгузории амалқунандай муосир ва инҷунин, меъёрҳои ҳуқуқии давлатдории таърихии тоҷикон барои суди маъмурӣ ваколатҳои гуногунро муқаррар намуда, баррасии қисмати муайянӣ баҳсаҳои ҳуқуқиро ба зиммаи он мегузошт. Маҳсусан, дар шароити муосири давлатдории тоҷикон ва ислоҳоти судӣ масъалаи мазкур мубрамияти хос пайдо намудааст. Ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ раванди яқвақтаина набуда, он идома дорад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллият, Президенти Чумхурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Мачлиси Олии Чумхурии Тоҷикистон аз 26 апрели соли 2013 қайд намуданд, ки «Воқеан, раванди ташаккули ягон давлати муосирро бе фаъолияти самараноки мақомоти судӣ, ки асоси таъминкунандай адолати иҷтимоӣ мебошад, тасаввур кардан ғайриимкон аст.

² Паёмҳои Президенти Чумхурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳқимбахши сиёсати дохилӣ ва ҳориҷии Тоҷикистон (мачмӯи паёмҳо). – Ҳуҷанд: Хурросон, 2019. – 604 с.

³ Боголюбов А.С. Пресечение и наказание в мусульманском праве (VIII-IX вв.) // Ислам. Религия, общество, государство. – М.: Наука, 1984. – С. 221.

Чунин ҳолат моро водор менамояд, ки ислоҳотро дар самти тақмили соҳтор ва рушди минбаъдаи фаъолияти мақомоти судӣ идома баҳшем⁴. Аз ин лиҳоз, дар партави ислоҳоти судию ҳукуқӣ кӯшиши қонунгузор ва муҳаққикон ба он равона карда шудааст, ки баҳсҳои ҳукуқӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори судӣ ва танҳо дар мурофиаи судӣ баррасӣ гардад. Махсусан, тибқи ислоҳотҳои солҳои охир, ҳалли ҷандин таркибҳои маъмурӣ низ ба ваколати суди умумӣ ворид карда шуда, салоҳияти (юрисдиксия) мақомоти маъмурӣ, аз ҷумла Ҳадамоти давлатии автомобилий, дар баррасии ҳукуқвайронкунуниҳои маъмурӣ бекор гардид. Аз ҷониби дигар, дар қишвар дар ҳамаи соҳаҳои идоракунӣ ҳадамоту раёсатҳои назоратӣ таъсис шудааст, ки салоҳияти назорат бар иҷрои санадҳои месъерии ҳукуқиро дошта, дар сурати иҷрои номатлуб ва ё қонунишкании маъмурӣ аз ваколати худ дар баррасии баҳсҳои муайян истифода бурда метавонанд. Яне, аз як ҷониб, ба суди умумӣ додани ваколати баррасии баҳсҳои маъмурӣ давом дорад, аз ҷониби дигар, таъсиси ҳадамоту раёсатҳои назоратӣ объективона сабаби зиёд гардидани шуморай мақомоти маъмурӣи ваколати ҳалли қонуншиканӣ ва баҳсҳои ҳукуқидошта гаштааст.

Мубрамияти мавзӯй дар он низ мушоҳида мегардад, ки судҳои маъмурӣ таърихи тӯлонӣ доранд. Дар шароити муосир то қадом дараҷа ба таалоботи таҷзияи ҳокимиияти давлатӣ мувоғиқ будани мавҷудияти судҳои маъмурӣ низ масъалаи ҳалтаглаб аст, чунки ҳанӯз Монтеске чамъ омадани ваколати иҷроиявӣ ва судиро дар як мақомот сабаби вайрон шудани мизони таҷзияи ҳокимиият ва маҳдуд намудани ҳукуқу озодӣ ва манфиатҳои шаҳрвандон шуморида буд⁵.

Масъалаи зарурати мавҷудияти судҳои маъмурӣ ва пешомади ин ниҳоди адолати судӣ низ мавзӯро ба яке аз масъалаҳои мубрами рӯз табдил додааст. Давлатҳои пешрафта, мисли Олмон, Фаронса, инҷунин, Россия, Қазоқистон, Ӯзбекистон, Украина навъҳои муҳталиифу муваффаки вучуди судҳои маъмуриро рӯйи кор овардаанд, ки омӯзиш ва таҳлили онҳо натанҳо дар таҳлили ҳамаҷонибаи мавзӯй мусоидат

⁴ Паёми Президенти Чумхурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Чумхурии Тоҷикистон аз санаи 26.04.2013 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.prezident.tj/node/4318> (санаи муроҷиат: 26.09.2018 с.)

⁵ Монтескё Ш. О духе законов. – М.: РИПОЛ классик, 2018. – С. 151.

менамояд, ғайр аз ин, истифодаи дастовардҳои онҳоро дар мавзӯи ташкили судҳои маъмурӣ дар Тоҷикистон дар оянда муҳим ва ногузир мегардонад. Барои расидан ба ин ҳадафҳои дурнамои илми хукуқ фазои илми хукуқшиносӣ бояд омода бошад, бавижӣ, дар самти таҳлили равандӣ ҳодисоти таърихӣ-хукуқӣ, ки падидаҳои ба судҳои маъмурӣ монанди татбиқкунандаи адолати додгоҳӣ дар хотира ва амалияи таърихии миллат вучуд дошт ё на? Дар шароити дигари таърихӣ ниёғони соҳибдавлати мо чунин баҳсҳои хукуқиро бо қадом шакл ва тарзҳои маъмурӣ ҳал мекарданд? Ҷавоб ба чунин суолҳои гузашташуда омодагардии фазои хукуқии кишварро дар васлшавӣ бо дастовардҳои навини илми хукуқи башарӣ мусоидат меорад. Маҳз ҳамин масъалаҳои усулии ва марказӣро рисолаи мазкур дар таҳлили судҳои маъмурӣ анҷом додааст. Бинобар сабабҳои номбаршуда, омӯзиши мавзӯи мазкур масъалаи мубрами илмӣ ба шумор рафта, ҷавобгӯи натанҳо талаботи илмӣ, балки самти амалия низ ҳаст ва барои дарёғти роҳҳои ҳалли як қатор масоили рӯз мусоидат менамояд.

ТАВСИФИ УМУМИИ КОР

Робитги кор бо барномаҳои таҳқиқотӣ ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи хукуки инсон ва хукуқшиносии муқоисавии факултети хукуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар доираи масъалаҳои марказии илми хукуқшиносӣ – «Пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон» таҳия гардидааст.

Сатҳи таҳқиқи мавзӯй. Қайд намудан зарур аст, ки таҳти мағҳуми судҳои маъмурӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон низоми муайянни ниҳодҳои маъмурӣ дар назар дошта мешавад, ки ваколати баррасӣ ва қабул намудани қарору ҳукмро доштанд. Танҳо номбар намудану шиносой бо феҳристи ин ниҳодҳо дар таърихи ҷомеаи тоҷикон метавонад аз мубрамияти мавзӯй ва самти таҳқиқот, инҷунин, боиси ифтихори милӣ бошад, ки тоҷикон тавонистаанд, ҳангоми пайдо шудани зарурат ниҳоду мақомотеро таъсис намоянд, ки ҷавобгӯи манғиатҳои ҷомеа дар замони муайян ва дар маҳалли мушаҳҳас бошад. Ин ниҳодҳо аз суди шоҳӣ (Боргоҳи Дод), мазолим, муҳтасибу шихна, раис, амалдорони маҳаллӣ, судҳои ҳакамӣ, суди динӣ, ки мансабдорони

динии давлатй амалй менамуданд, суди тичоратй, ки аз ҳисоби точирон таъсис мегардид, суди хонй ва дигар судҳо иборатанд.

Новобаста аз таърихи шавқовару ибратомӯз ва тӯлонӣ доштани судҳои маъмурӣ тарзу усулҳои фаъолияти онҳо сатҳӣ мавриди таҳқиқот қарор гирифтааст. Монография ва корҳои илми мухаққикони ватанию ҳориҷӣ то имрӯз дар илми ҳукуқшиносии тоҷик ба нақшу аҳамияти судҳои маъмурӣ дар ҳаёти ҷомеаи қадим, асрҳои миёна ва нави ҳалқи тоҷик баҳшида шудааст, вучуд надорад. Қайд кардан лозим аст, ки масъалаҳои таҳлили ҷиддӣ нагардида ва баҳои ҳолисона дода нашудааст. Мақоми он дар соҳтори ниҳодҳои давлатдорӣ низ муайян карда нашудааст.

Баъзе иттилооти умумиро дар бораи ниҳодҳои алоҳидаи суди маъмурӣ дар асрҳои илми олимони сатҳӣ ҷаҳонӣ В.В. Бартолд, Б.Ғ.Faфуров⁶, Н.Н. Негматов⁷, Ибни Ҳалҷун, А. Метс⁸, И.П. Петрушевский, инчунин, китобҳои дарсии таърихи ҳалқи тоҷик ва таърихи давлат ва ҳукуки Тоҷикистон дарёфт кардан мумкин аст.

Масъалаҳои вижай сиёсӣ ва ҳукуқии таъсиси судҳои маъмурӣ ва зарурияти онҳо аз ҷониби ҳукуқшиносони ҳориҷии наздику дур дар давоми асрҳои XIX-XX зиёд матраҳ ва баррасӣ шудааст. Муҳаққикон Е.Б. Аброрсимова, Д.Н. Баҳраҳ⁹, А.Т. Боннер¹⁰, В.В. Бойцова¹¹, Н. Водовозов¹², С.Б. Веселовский¹³, С.К. Гогель¹⁴, К. Граалманн-Шеерер¹⁵,

⁶ Faфуров Б.Ғ. Тоҷикон. - Душанбе: Ирфон, 1989. Ҷ.1. – 384 с.

⁷ Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX - X вв.). - Душанбе: Дониш, 1977. – 279 с.

⁸ Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973. – 471 с.

⁹ Баҳраҳ Д.Н. Юридический процесс и административное судопроизводство // Журнал российского права. - 2000. - № 9. – С. 16-17.

¹⁰ Боннер А.Т. Судебная практика по делам, возникающим из административно-правовых отношений // Государство и право. - 1992. - № 2. – С. 142.

¹¹ Бойцова В.В. Нужна ли нам административная юстиция? // Советская юстиция, 1993. - №7. – С. 12; См. также: Бойцова В.В., Бойцов В.Я. Административная юстиция: к продолжению дискуссии о содержании и значении // Государство и право. - 1994. - № 5.

¹² Водовозов Н. Административная юстиция. - Энциклопедический словарь Эфрон и Брокгауз. – СПб., 1890. – Т.1. – С. 141-142.

¹³ Веселовский С.Б. Приказной строй управления Московского государства. - В кн.: Русская история в очерках и статьях. – Киев, 1912. – Т.3. – С. 170.

В.М. Жуйков¹⁶, М.Д. Загрятсов¹⁷, А.Б. Зелентсов¹⁸, Н.И. Клейн¹⁹, Н.М. Коркунов²⁰, С.А. Корф²¹, М. Лессаж²², К. Мами²³, О. Маэр²⁴, Ю.Н. Старилов²⁵, Н.Г. Салищева, Н.Ю. Хаманева²⁶, И.Т. Тарасов²⁷, А.К. Тугел²⁸, Ю.В. Романец²⁹, М. Штаух³⁰ ва дигарон аз паҳлухои мухталиф

¹⁴ Гогель С.К. Губернские присутствия смешанного состава, как органы административной юстиции на местах // Вестник Права. - 1906. - № 4. – С. 442-449.

¹⁵ Граалманн-Шеерер К. Правовые нормы, регулирующие административные правонарушения (нарушения общественного порядка) // Административное судопроизводство: Проблемы и перспективы развития. Материалы межд. научно-практич. конф. - Астана, 2005.

¹⁶ Жуйков В.М. Несовершенство, искупаемое неисполнением // Отечественные записки. - 2003. - № 2. – С. 120.

¹⁷ Загряцков М.Д. Административная юстиция и право жалобы. – М., 1925. – С. 6-7.

¹⁸ Зеленцов А.Б. Административно-правовой спор (теоретико-методологические подходы к исследованию) // Правоведение. – 2000. - № 1. – С. 68-79.

¹⁹ Клейн Н.И. Судебная реформа и развитие арбитражного процессуального законодательства // Судебная реформа в России: проблемы совершенствования процессуального законодательства. – М., 2001. – С. 78- 89.

²⁰ Коркунов Н.М. Очерк теорий административной юстиции // Журн. гражд. и уголов. Права. - 1885. - № 1, 8, 9.

²¹ Корф С.А. Реформа Сената // Юридический вестник. – 1915. - № 12 (IV). – С. 38-39.

²² Лесаж М. Судебный контроль за администрацией во Франции // Сов. гос. и право. - 1981. - № 11. – С. 106.

²³ Мами К. Административное судопроизводство в Казахстане: практика и перспективы // Российская юстиция. – 2005. - № 5.

²⁴ Mayer O. Deutsches Verwaltungsrecht. B. 1. Munchen und Leipzig. - 1924. - Р. 122-203.

²⁵ Старилов Ю.Н. Административная юстиция. Теория, история, перспективы. - М.: НОРМА, 2001. – С. 124-125.

²⁶ Салищева Н.Г., Хаманева Н.Ю. Административная юстиция и административное судопроизводство в Российской Федерации. – М., 2001. - 64с.

²⁷ Тарасов И.Т. Организация административной юстиции // Юридический вестник. - 1887, - № 9 (XXVI). – С. 63.

²⁸ Тугел А.К. Участие адвоката в административном судопроизводстве // Административное судопроизводство: Проблемы и перспективы развития. Материалы межд. научно-практич. конф. - Астана, 2005.

²⁹ Романец Ю.В. Специализация в судебной деятельности как средство повышения эффективности правосудия // Проблемы защиты прав и законных

ногузирии таъсиси судҳои маъмуриро асоснок намуда, нақши мусбати онҳоро дар низоми давлатдорӣ ва таҷзияи низоми судии хеш сабит намудаанд. Бо вуҷуди ин ҳама таҳқиқотҳои ишорашуда дар муқоиса бо рисолаи пешниҳодгардида ду норасони чиддӣ доранд: якум, таърихан ба шароитҳои давлатҳои дигар бахшида шуда, табиатан ба низомҳои мавҷудаи ҳуқуқии ҳамон кишварҳо ҷавобгӯ мебошанд. Дуюм, дар онҳо маҳсусият ва вижагии ташкили суди маъмурӣ ва мақомоти монанд ба он дар давлатҳои шарқӣ на аз нигоҳи назария ва на аз нигоҳи таърихӣ умуман таҳлил нагардидаст.

Аз ин хотир, дар рисолаи пешниҳодгардида масъалаҳои пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистони таърихӣ ҳамчун мавзӯи то қунун хеле кам дастраси таҳқиқоти илмӣ гардида мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтааст, ки он ба ҷанбаи навғонӣ ва илми рисола арзиши иловагиро зам менамояд.

Аз маҳсули илмии олимони ҳориҷӣ, ки ҷанбаи умумитаърихӣ дошта, аз назари соҳтори давлатӣ вуҷуди мақомоти судӣ ва адолати додгоҳиро ҳамчун навъи суд дар шакли мазолим баррасӣ кардааст, асарҳои таҳқиқотии олими рус И.П. Петрушевский назаррас аст. Ўзимни таҳқиқоти ба таърихи ислом дар Эрон бахшидашуда масъалаи мавҷудияти суди маъмуриро дар шакли мазолим мавриди таҳлил қарор дода, дар саҳифаҳои таҳқиқот оид ба мавҷудияти судҳои маъмурӣ дар Эрон иттилоот дода, онро бо номҳои гуногуни суди «шоҳӣ», «дунявӣ» ё «маъмурӣ» номбар менамояд.³¹

Бузургони форсу тоҷик Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит³², Абуҳакими Самарқандӣ,³³ Низомулмулки Тӯсӣ³⁴, Муҳаммади

интересов граждан и организаций. Материалы международной научно-практической конференции. - Краснодар, 2002. - С. 5 - 13.

³⁰ Штаух М. Задачи административного судопроизводства в современном государстве - функции, основополагающие принципы, основные типы производства и качественные стандарты правовой защиты // Административное судопроизводство: Проблемы и перспективы развития. Материалы междунаучно-практич. конф. - Астана, 2005.

³¹ Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. - Л., 1966. - 400 с.

³² Ибни Ҳаҷари Маккӣ. Маноқиби Имоми Аъзам. - Душанбе: Мотуридиён, 2009. - 248с.; Имом Муҳаммад Абузарҳа. Абуҳанифа; зиндагӣ, рӯзгор, андеша ва фикиҳӣ. - Душанбе: Ирфон, 2009. - 536 с.

³³ Абулкосим Ҳакими Самарқандӣ. Ас-саводу-л-аъзам. - Ҳуҷанд: Нури маърифат, 2009. - 220 с.

Ғазолӣ³⁵, Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ³⁶ дар асарҳои оламшумули худ дар боби сиёsat ва ҳукуқ масъалаҳои чудогонаи адолати судӣ ва мазолимро ҳамчун навъи хоссаи татбиқи адолати додгоҳӣ, масъулияти ҳоким ва мақомоти давлатиро назди инсон ҳамчун унсури муҳимми давлати одилона таҳлил намудаанд, ки шаҳодати зуҳури вучуди судҳои маъмуриро дар Тоҷикистони таърихӣ дар раванди ташаккули низоми адолати судӣ бебаҳс мегардонанд. Асарҳои ҳуқуқии «Ҳидоя»-и Бурхониддини Марғелонӣ³⁷ «Ас-саводу-л-аъзам»-и Абуҳакими Самарқандӣ³⁸, «Сиёsatнома»-и Низомулмулки Тӯсӣ, «Насиҳату-л-мулӯk»-и Муҳаммади Ғазолӣ ва «Захирату-л-мулӯk»-и Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ шумораи зиёди мисолу далелҳоро дар бораи татбиқи месъёрҳои судҳои маъмурӣ ва маҳсусгардониди асримиёнагӣ, ки муносибати миёни тобеон ва ҳокимиятро дар доираи адду инсоф ва бародарию баробарӣ ба низом медаровард, дар худ ҷойгир намудаанд, ки омӯзиш ва таҳлили онҳо дар партави давлати демократӣ ва дунявии Тоҷикистон ба манфиати илм ва амалияи ҳуқуқӣ хоҳанд буд.

Асари Ибни Ҳалдун «Муқаддима» дар бораи масоили муҳимтарини вобаста ба таъсису фаъолияти ниҳодҳои адолати судӣ баҳс намудааст. Дар он мо аввалин таҷрибаи марҳилаи исломиро оид ба дар қатори ниҳоди қозӣ амал намудани ниҳодҳои судии мазолим, муҳтасиб, шурта (шаҳрбонӣ) ва гайра мушоҳида менамоем.³⁹ Дар қатори дигар асарҳои барои таҳқиқоти ҷанбаҳои гуногуни амали судҳои маъмурӣ пурарзиш, китобу таҳқиқотҳои илмии муҳаққики эронӣ Муҳаммад Сокит «Ниҳоди додрасӣ дар Эрон» ва «Адолати судӣ дар ислом»⁴⁰-ро номбар намудан лозим аст. Таҳқиқотҳои мазкур ба ниҳоди адолати судӣ дар ислом дар ҳудуди Эрон ва дар қаламрави Тоҷикистони

³⁴ Низомулмулки Тӯсӣ. Сиёsatнома. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 240 с.

³⁵ Муҳаммади Ғазолӣ. Насиҳат-ул-мулӯk. - Душанбе, 1993. – 144 с.

³⁶ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Захиратулмулӯk. – Душанбе, 2008. – 372 с.

³⁷ Имом Бурхониддин Абуҳасан Алӣ ибни Абубакри Марғелонӣ. Ҳидоя. - Душанбе: Ирфон, 2010. – Ч. 1. 624 с.

³⁸ Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ. Ас-саводу-л-аъзам. - Ҳуҷанд: Нури маърифат, 2009. – 220 с.

³⁹ Ибни Ҳалдун. Муқаддимаи Ибни Ҳалдун / Мутарҷим аз арабӣ ба форсӣ М.П. Гунободӣ / Баргардони Н.Амиршоҳӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2019. – Ч. 1. – 688 с.

⁴⁰ Сокит М.Н. Ниҳодҳои додрасӣ дар ислом. – Техрон, 1375 х.; Ҳамон муаллиф. Адолати судӣ дар ислом. – Техрон, 1382 х. – 688 с.

пешазшӯравӣ бахшида шуда, дар саҳифаҳои онҳо мисолҳои нодиру муشاҳҳаси истеҳсолоти суди умумӣ (қозӣ, қозии лашкар) ва судҳои маъмурӣ (мазолим, муҳтасиб, шиҳна) оварда шудааст.

Аз муаррихони хукуқшиноси тоҷик мавзӯи мазкур бештар мавриди баррасии Э.Б. Буризода⁴¹ қарор гирифт.

Мавзӯи мазкур дар илми хукуқшиносии тоҷик низ мавзӯи камтаҳкикшуда ба шумор рафта, аз ҷониби олимони ватанӣ, аз ҷумла Ф. Тоҳиров, С. Иброҳимов, Р.Ш. Шарифзода⁴², А.Ғ. Холикзода⁴³, Ҷ.З. Маҷидзода⁴⁴, Э.С. Насридинзода⁴⁵, А.М. Диноршоҳ, Ф. Абдулхонов, Ҳ. Оев, К.Н. Холиков, С.Б. Мирзоев ва дигарон ҳангоми таҳлили мавзӯъҳои илмиашон таҳқиқ шудааст.

Академик Фозил Тоҳиров амали судҳои маъмурро дар марҳилаи пайдоиш ва то таъсиси давлатдории Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон (с.1929) таҳдил кардааст. Сабабҳои таъсис, самтҳои фаъолият ва таҳлили мукоисавии ниҳодҳои адолати судӣ, аз ҷумла судҳои маъмурро профессор Э.Б. Буризода⁴⁶ дар диссертатсияи докторӣ ва монографияҳои худ С. Иброҳимов⁴⁷ дар шакли китоби алоҳида, ки ба таърихи судҳои маъмурии марҳилаи шӯравию нав бахшида шудааст, анҷом додаанд. Таъриҳ ва фаъолияти Қумитаи назорати конститусионӣ, минбаъд Суди конститутионӣ) аз ҷониби

⁴¹ Буризода Э.Б. История государства и права Таджикистана. – Душанбе, 2014. – Ч. 1-4. – 352 с.

⁴² Шарофзода Р.Ш. История политических и правовых учений. – Душанбе, 2011. – 460 с.

⁴³ Халиков А.Г. История государства и права Таджикистана. – Душанбе, 2002. Ч.1. – 301 с.; Халиков А.Г. Правовая система зорастризма. – Душанбе, 2005. – 422 с.

⁴⁴ Зориров Дж.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности: историко-правовой анализ. – Санкт-Петербург: Реноме, 2014. – 370 с.

⁴⁵ Насридинзода Э.С. Назарияи давлат ва хукуқ (воситаи таълимӣ) – Душанбе: Мехргон-2017, 2019. – 49 с.

⁴⁶ Буризода Э.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период). – Душанбе: Ирфон, 2008. – С.197-198.; Буризода Э.Б. Судебные институты государственности. – Душанбе: Ирфон, 2010. - С. 70-80; Буризода Э.Б. Институты таджикской государственности: теория и практика. – Душанбе: Ирфон, 2016. - С. 208-237.

⁴⁷ Иброҳимов С.И. Адлияи маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: падидаи хифзи судии хукуқ ва озодиҳои шаҳрвандон. –Душанбе: Ирфон, 2011. – 264с.

К. Холиков⁴⁸ ва С. Мирзоев⁴⁹ таҳқиқ гардидааст. Баъзе ҷанбаҳои мурофиавии судӣ аз ҷониби Ф.М. Абдулхонов⁵⁰, фаъолияти суди ҳарбӣ аз ҷониби Н. Д. Наврузов⁵¹ мавриди омузиши қарор гирифтааст.

Вале рисолаҳои маҳсус бахшида ба суди маъмурӣ, ба истиснои рисолаи номзадии муаллифи диссертатсия (он ҳам танҳо ба ниҳоди Боргоҳи Дод ва мазолим бахшидашуда) ба ҷашм намерасанд⁵². Муаллиф қӯшиши намудааст ин холигиро комил гардонад. Диссертатсияи пешниҳодгардида ҳамаи ҷанбаҳои таърихи таъсис, марҳилаҳои рушд, самтҳои фаъолият ва масъулияти суди маъмурро дар таърихи Тоҷикистон дар бар мегирад.

Максад ва вазифаҳои таҳқиқоти диссертатсияй. Дар таҳқиқоти мазкур ба таври умумӣ сабабҳои таъсис, фаъолият, доираи амал, моҳият ва мазмуни фаъолияти судҳои маъмурӣ дар мисоли якчанд ниҳоди мушаҳҳас, аз чумла Боргоҳи Дод, мазолим, суди динӣ, ваколати судии мансабдорони алоҳида дар таърихи ҳуқуқи ҳалқи тоҷик таҳлил мегарданд.

Максад аз таҳқиқот исбот намудани мавҷудияти суди маъмурӣ дар таърихи ҳуқуқи ҳалқи тоҷик ва Тоҷикистон буда, ошкор намудани қонунияти ташкил, зарурату омилҳои таъсис, самтҳои фаъолият ва доираи амали суди маъмурӣ ва дар заминаи ин ҳама омода намудани тавсияву пешниҳодҳо ҷиҳати истифодаи таҷрибаи фаъолияти онҳо дар замони муосир мебошад. Дигар аз ҳадафи аслии рисола ҷустани пайванди хотираи ҳуқуқии арзишманди миллат, ки мутобиқ ба талаботи Конституции ва давлати демократию дунявии Тоҷикистон аст, бо

⁴⁸ Холиков К.Н. Становление и развитие института конституционного надзора в Таджикистане: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 1996. – 182 с.

⁴⁹ Мирзоев С.Б. Становление и развитие конституционного надзора и контроля в Таджикистане: историко-правовое и общетеоретическое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2012. – 205 с.

⁵⁰ Абдулхонов Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – 190 с.

⁵¹ Табаров Н.Д. Институт военного судьи в досоветском Таджикистане (Историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 192 с.

⁵² Одинаев Р.С. Формирование и развитие института мазалим в досоветском Таджикистане: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2012. – 174 с.

раванди ислоҳоти низоми судӣ ва дар ин замина таъсири мусбат расонидан ба шаклгирӣ давлати миллии тоҷикон дар намои ташаккули мағкураи муосири миллӣ ва ҳуқуқии ҳалқ пурра намудани фазои таҳқиқоти таърихи ҳуқуқи миллат мебошад.

Дар заминай мақсади гузошташуда иҷрои **вазифаҳои зерин** муҳим арзёбӣ мегарданд:

- муайян намудани мағхуми адолати судӣ, мақомоти судӣ, ниҳодҳои суди маъмурӣ, адлияни маъмурӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон;
- даврабандии таърихи пайдоиш ва марҳилаҳои рушди ниҳоди адолати суди маъмурӣ;
- таҳқики сабабҳои таъсис ва марҳилаҳои рушди Боргоҳи Дод ҳамчун ниҳоди суди маъмурӣ;
- таҳқики моҳият, мазмун ва хусусиятҳои хоси фаъолияти ниҳоди Боргоҳи Дод;
- таҳлили сабабҳои пайдоиш ва рушди ниҳоди мазолим дар таърихи давлатдории тоҷикон;
- ошкор намудани моҳият, мазмун ва доираи фаъолияти ниҳоди мазолим ҳамчун ниҳоди суди маъмурӣ;
- муайян намудани таносуби ваколату масъулияти мақомоти гуногуни суди умумӣ ва судҳои маъмурӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон;
- таҳлили ваколатҳои мурофиавии маъмурии мақомоти гуногуни идоракунӣ, мансабдорони мақомоти марказӣ ва маҳаллии идоракунӣ;
- муайяну мушахҳас намудани дурнамои рушди суди маъмурӣ дар Тоҷикистони муосир;
- таҳияи тавсия ва пешниҳодҳо барои такмили қонунгузорӣ ва ташаккули амалияи судҳои маъмурӣ.

Объекти таҳқиқоти диссертационӣ аз муносибатҳои ҷамъиятии таърихио ҳуқуқӣ вобаста ба амалияи адолати судӣ ва ташкили фаъолияти ниҳоди суди маъмурӣ ва масоили таҳти баррасии он иборат мебошанд.

Мавзӯи таҳқиқоти диссертационӣ меъёр, падидаҳои ҳуқуқии танзимкунандай таъсису фаъолияти судҳои маъмурӣ – ҳамчун яке аз ниҳодҳои адолати судӣ ва амалияи воқеии мазолим ва дигар ниҳодҳои тагбиқкунандай адолати судии маъмурӣ ба шумор меравад.

Асоси методологии таҳқиқоти диссертационӣ. Дар раванди омода намудани рисолаи илмӣ усулҳои фарогир ва маҳсуси илмҳои назария ва таърихи хуқуқ ва давлат истифода гардидаанд. Аз усулҳои умумӣ қонун ва категорияҳои назарияи маърифат ва маҳсусан қонунҳои умумигарини табиат, ҷамъият ва тафаккур, аз қабили ягонагӣ ва муборизаи бо ҳам зидҳо, қонуни инкори инкор ва қонуни гузариши микдор ба сифат, категорияҳои ҷуфтӣ моҳият ва зухурот, шакл ва мазмун, кулл ва ҷузъ, низом ва сохтор, зарурат ва тасодуф ва гайра дар таҳқиқот мавриди баҳрабардории илмӣ қарор гирифтаанд. Дар таҳия ва таҳлили назаруғояҳо ва омӯзиши воқеяни судҳои маъмурӣ дар масири таърихи бештар аз усулҳои шаклӣ-хуқуқӣ, таърихио хуқуқӣ, муқоисаи хуқуқӣ, усулҳои мантиқии анализ, синтез, хулоسابорӣ, аз умумӣ ба ҳос ва аз ҳос ба умумӣ (индуксия ва дедуксия), усули объективии илмӣ дар таҳқиқот истифода гардидааст.

Асоси назариявии таҳқиқоти диссертациониро асарҳо ва хулосаҳои илмии назариётчиён ва муаррифони назарияи давлат ва хуқуқ ва таърихи хуқуқ ва давлат ташкил медиҳад. Ҳангоми мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор додани бაъзе ҷанбаҳои масъала муаллиф ба мукаррароту хулосаҳои С.С. Алексеев, Э.Б. Буризода, В.Ғ.Faфуров, В.Г. Графский, Ч.М. Зоир, И.А. Исоеев, Э.С. Насридинзода, Т.В. Кашанина, Б.М. Лазарев, Б.И. Литвинский, Л.С. Мамут, А.В. Малко, М.Н. Марченко, Н. Матузов, А.М. Манделштам, А. Метс, Г.И. Муромцев, В.С. Нерсесянс, Ф.Т. Тоҳиров, В.А. Томсинов, В.Е. Чиркин, Л.Р. Сюкнийнен, Р.Ш. Шарофзода, В.С. Соловёв, З.А. Сайдзода, Ш.З. Уразаев ва дигарон муроҷиат намуда, аз онҳо васеъ истифода бурдааст.

Асосҳои меъёрӣ-хуқуқии таҳқиқот. Маводҳои меъёрӣ, асосан сарчашмаҳои аслии хуқуқии давраи зардуштӣ ва давраи асрҳои миёна, ки дар вақтҳои гуногун ба нашр расидаанд ва дар ҳудуди Тоҷикистон аз давраҳои қадим то имрӯз татбиқ мешуданд ва мешаванд, манбаи илмии мавзӯи мазкур гардидаанд. Дар қатори ин сарчашмаҳо, инчунин, сарчашмаҳои таърихие, ки маълумоти ниҳоят муҳимро дар бораи ҳаёти хуқуқӣ ва пешбуруди истеҳсолоти суди маъмурӣ мансабдорони давлатӣ дар давлатҳои Ҳаҳоманишиён, Сосониён, Хилофати араб ва дигар давлатҳои пасазсомонӣ то давраи муосири давлатдории тоҷикон дарбар мегиранд, истифода шудааст.

Доираи хронологияи таҳқиқоти диссертатсионӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ марҳилаҳои ташаккул ва рушди ниҳодҳои адлияи маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар давраи низоми ҳуқуқии зардуштӣ, ташаккул ва рушди ниҳоди мазолим дар марҳилаи исломӣ, марҳилаҳои амалисозии адолати судии маъмурӣ ва адлияи маъмурӣ дар Тоҷикистони шӯравӣ дар бар мегиранд. Дар он раванди таърихии пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон аз нигоҳи таҳқиқоти таъриҳӣ-ҳуқуқӣ қарор дода мешаванд.

Навғонии илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар он ифода мейбад, ки диссертатсияи мазкур аввалин таҳқиқоти мукаммали илмӣ оид ба пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон мебошад.

Рисолаи мазкур масъалаҳоеро фаро мегирад, ки онҳо ҳам аҳамияти таъриҳӣ ва ҳам аҳамияти муҳим дар замони мусоир доранд.

Дар диссертатсия бори аввал марҳилаҳои таърихии пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адлияи маъмурӣ, адолати судии маъмурӣ ва даврабандии он дар таърихи давлатдории тоҷик, ташаккул ва рушди ниҳодҳои адлияи маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар давраи низоми ҳуқуқии зардуштӣ, ташаккул ва рушди ниҳодҳои адлияи маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар давраи низоми ҳуқуқии исломӣ, амалисозии адолати судии маъмурӣ аз ҷониби амалдорони давлатӣ ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар таърихи давлатдории тоҷикон ва идомат, фарқият ва дурнамои ташаккули адлияи маъмурӣ ва амалисозии адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон мавриди пажӯҳиши амиқи илмӣ қарор дода шудааст, ки чунин равиши илмӣ имрӯз барои илм ва амалияи ҳуқуқшиносӣ, маҳсусан дар шароите, ки равандҳои ҷаҳонишавӣ ба тамоми баҳшҳои зиндагӣ таъсирӣ худро расонида истодааст ва дар ин раванд ҳифзи арзишу анъанаҳои ҳуқуқии ниёғон бояд дар мадди аввал қарор дошта бошанд, муҳим мебошад.

Навғонии илмии диссертатсия бо **нуқтаҳои илмии** зерин, ки ба ҳимояи пешкаш мешаванд, собит мегардад:

1. Дар низоми ниҳодҳои таъсисёфтаистодаи давлатдории тоҷикон пайдошу ташаккули ниҳодҳои адолати судӣ мавқеи муҳимро доштанд. Ниҳодҳои судӣ ҳамчун механизми ҳаллу фасли баҳсу даъвоҳои байни аъзои ҷомеа, пайдо гардиданд. Бо таҳаввулоти баҳарият ҳар чӣ бештар ба талаботу ниёзи ҷомеа мутобиқ мешуданд.

Ҳамчунин дар фаболияти худ ғоя ва таҷрибаи нави танзими баҳсҳоро истифода мебурданд. Бо ташаккули давлат ниҳодҳои нахустини судӣ таъсис шуданд. Ба арсаи ҳукуқ ва сиёsat ҳокимияти ҷадиди судӣ дар симои Шоҳ ворид гардида. Ғояи он, ки сарвари давлат дар таърихи давлатдории тоҷикон ҳамчун ниҳод ё механизми баамалбарории адолати судӣ баромад мекард, аҳамияти муҳими таъриҳӣ-ҳукуқӣ ва мазмуни бениҳоят фароҳ, ҳам дар пайдоиши низоми судӣ ва ҳам дар хифзи адолати судӣ дар сатҳи идораи давлатӣ дошт.

Дар баамалбарории адолати судӣ салоҳияти Шоҳро эътироф намуда, таълимоти зардуштӣ ба дӯши ўбевосита масъулияти мӯжкаррар намудан ва риояи адолат, тартиботи ҳукуқӣ ва қонунияти ҷар қишварро voguzor карда буд. Сарвари давлат метавонист ваколатҳои худро оид ба баамалбарории адолати судӣ ба дигар мансабдори дастгоҳи давлатӣ voguzor намояд. Ҳокимони маҳалӣ, мансабдорон ва пешвӯёни қавмҳо, ҳар яке вобаста ба ҳачми салоҳият ва ваколатҳои худ метавонистанд фаболияти судиро ба амал бароранд, яъне воқеан ба гунаҳгорон ҷазо таъян кунанд, дъявоҳоро қонеъ гардонанд ва ғайра.

Табиист, ки барқарор намудани ҳокимияти расмии давлатӣ бо тарзу усулҳои хоссаи бостонӣ барои сулолаҳои таърихии тоҷикон ҳодисаи аҳамияти хосдошта аст, ки аз руҳнҳои аслии он вучуди ҷаҳнуну маросим ва аньаноти расмии шоҳони қадимӣ буд. Ҳаҳоманишиён низ ин гуна ҷаҳнҳои муҳталиф доштанд, ки бо шукуҳу шаҳомати хос таҷилилу баргузор менамуданд ва яке аз амалҳои расмии ҷаҳнмонанд амали намудани адолати судии умумӣ аз ҷониби шоҳ буд. Аз ин сабаб, расмиёти баамалбарории адолати суди маъмурӣ бо номи суди шоҳӣ ё Боргоҳи Дод маҳз бо ҳамин аньанот вобастагӣ дошт. Он ҳамчун ниҳоди давлатдорӣ, ки адолати судиро ба амал мебарорад ва ё ниҳоди адолати судии маъмурӣ шинохта мешавад. Ниҳоди мазкур аз давраи қадим ҳамчун «суди шоҳӣ», «адолати суди шоҳӣ», «суди маъмурӣ», «девони мазолим» - идора ё вазорате, ки шикоятҳоро нисбат ба фаболияти шаҳсони мансабдору арбобони давлатӣ, то фаболияти худи сарвари давлатро мавриди баррасӣ қарор медод, машҳур буд.

2. Ҷиҳати таҳлили амиқи илмӣ ва дарки дурустӣ масъалаи ташаккули судҳои маъмурӣ дар таърихи ҳукуқ зарур аст, ки ду мағҳуми марказӣ – адолати судӣ ва аддияи маъмурӣ аз назари услуби таҳқиқ равшан карда шавад. Адолати судӣ дар масири илми таърихи

хукуқ – ин фаъолияти тавассути баррасии парвандаҳо амалишавандай мақомоти суд, дигар мақомоти давлатӣ, мансабдорон ва ашҳоси алоҳида баҳри муайян кардани ҳақиқат дар баҳсҳои хукуқӣ мебошад.

Адлияни маъмурӣ дар ҷараёни ҳодисоти таърихи хукуки ҳалқи тоҷик раванд ва маҳсули фаъолияти мачмӯи ниҳодҳои маъмурӣ (мақомоти ва мансабдорони ваколатдори хукуқӣ) мебошад, ки бо баррасии баҳсҳои маъмурӣ баҳри амалӣ намудани адолати судии маъмурӣ равона шудааст.

3. Ҳусусиятҳои хоси фаъолият, муқаррароти хукуқӣ, субъектҳои амалисозандай адолати судӣ, низоми баргузории муроғия ва баррасии ҳалномаю қарорҳои қабулнамудаи мазолим барои даврабандии таърихи ташаккул ва рушди ниҳодҳои маъмурии судӣ ҷенакҳои асосӣ мебошанд.

Дар асоси ҷенакҳои номбаршуда се давраи мустақими таърихи рушди ниҳоди суди мазолимро ҷудо намудан мумкин аст:

1) давраи пайдоиши давлатдорӣ, аввалин механизмҳои адолати судӣ;

2) давраи зардуштии таърихи суди маъмурӣ дар шакли суди шоҳӣ;

3) давраи исломии рушди суди маъмурӣ дар шакли ниҳоди мазолим, ки аз ду марҳила иборат буд: а) таъсис ва рушди ниҳоди мазолим аз паёмбар (с) то Аббосиён; б) рушди ниҳоди мазолим аслан аз тарафи давлатҳо, ки дар ҳудуди Тоҷикистони таъриҳӣ пайдо шудаанд (аз давраи хукмронии Сомониён то манғитихо).

Панҷ марҳилаи рушди ниҳодҳои адлияни маъмурӣ ва ниҳодҳои амалисозандай адолати судии маъмурӣ

1) давраи пайдоиши давлатдорӣ, аввалин механизмҳои адолати судӣ;

2) давраи зардуштии таърихи ниҳодҳои амалисозии адолати суди маъмурӣ;

3) давраи исломии рушди ниҳодҳои адолати суди маъмурӣ: а) таъсис ва рушди ниҳодҳои адолати суди маъмурии Ҳилоғати араб аз паёмбар (с) то Аббосиён; б) рушди ниҳодҳои адолати суди маъмурӣ дар ҳудуди давлатҳои тоҷикон (аз давраи хукмронии Сомониён то Аморати Бухоро);

4) ташаккули адлияни маъмурӣ (1917-1987);

5) ташаккул ва рушдиnihодхой амалисозандай адолати судии маъмурӣ ва адлияни маъмурӣ (1987/1991 то имрӯз).

4. Аз марҳилаи давлатдории Ҳаҳоманишиён оғоз намуда, то ҳатми давлатдории Сосониён дар аксаияти маврид адолати суди шоҳӣ дар рӯзҳои идҳои миллӣ сурат гирифта, сарвари давлат шахсан бевосита ва ё ба воситаи ашҳоси таъиншуда ҳатман ба амалӣ намудани адолати судӣ машғул мешуданд. Аз ин сабаб, тартиботи ҳуқуқӣ ва қонуният дар кишвар то дараҷаи зарурӣ устувор буд ва қатъиян риоя мегардид. Шоҳони ориёй бо дарки амиқи масъала мурофиаи Боргоҳи Додро мунгазам баргузор мекарданд. Дар арафа ва рӯзҳои адолати суди шоҳӣ тамоми дарҳои мақомоти давлатӣ, маҳсусан қасри шоҳ, Боргоҳи Дод ва дигар маконе, ки дар он баргузории ҷаласаҳои суди шоҳӣ мӯкаррар қарда шуда буд, қушода буда, ҳеч кас пеши роҳи арзқунанҷаро дар ошкор кардани ҳақиқат гирифта наметавонист. Намояндаи қадом қишири чомеа, табақа ва миллат будан аҳамият надошт. То санаи оғози ҷаласаи суди шоҳӣ барои дуруст ба роҳ мондани баррасии парвандашо ва дар лаҳзаи зарурӣ ҳозир будани ҷонибҳо, маҳсусан дъявогарон - марҳилаи тайёрӣ ва корҳои ташкилии пешакӣ гузаронида мешуд. Марҳилаи аввали кори ташкилий – эълон намудани санаи баргузории суди шоҳӣ бо қабули фармони Сарвари давлат оғоз мешуд. Дар фармон, пеш аз ҳама: 1) санаи баргузории суди шоҳӣ; 2) супориш дода мешуд, ки ин сана ба маълумоти тамоми аҳолии кишвар ва ё агар суди шоҳӣ дар вилоят баргузор шавад, ба аҳолии вилоят расонида шавад; 3) ашҳосе, ки даъво ва шикояте доранд, бояд то ин сана барои дарёftи адолати судӣ ва иштирок дар суди шоҳӣ омода шаванд; аз ҳама муҳим аз нуктаи назари адолати судӣ ва қонуният; 4) манъ ё маҳдуд кардани ҳуқуқи ашҳос барои пешниҳоди даъво ба суди шоҳӣ умуман ва маҳсусан дар ин рӯзҳо ҷинояти саҳт эътироф мегардид; 5) манъ шикоят овардани дъявогар ё ашҳоси ҷаҳордида ба суди шоҳӣ якбора ҷинояти муқобилии сарвари давлат эътироф гардида, барои он ҷазои саҳт пешбинӣ шуда буд.

Марҳилаи дуюми суди шоҳӣ: 1) гурӯҳҳои муайян ташкил ва ашҳоси донишманд ба онҳо таъин қарда мешуданд. Вазифаи ин гурӯҳ қабули дъявогарон, шунидани даъвою шикояти онҳо, омода намудани аризаҳои дъявогии дъявогарон ба ҷараёни суди шоҳӣ буд. Иштирок дар суди шоҳӣ шиносой бо истилоҳоти ҳуқуқӣ ва пешниҳоди даъвои

шаклан ва мазмунан хукукӣ, дар шакли муайян бо истифода аз ибораҳои хукукиро ба суд талаб мекард. Пас, барои кумаки онҳо ва мусоидат ба фаъолияти суди шоҳӣ ин гурӯҳҳо ба муроҷиаткунандагон ёрии амалӣ мерасониданд; 2) бо мақсади огоҳии комил пайдо намудан аз ҳолатҳои кор онҳо метавонистанд бо ҷавобгарон низ воҳӯрда аз ҳолату вазъи кор аз ҷониби муқобил низ шинос шаванд; 3) аризай шаклан ва мазмунан мувоғиқ ба талаботи қонун пешниҳод намоянд; 4) дар сурати ба созиш омадани тарафҳо онҳоро оштӣ дода, давом додан ва ба суд муроҷиат намудани даъвогарро бо розигии ҷонибҳои муқобил дар ҳамин марҳила қатъ намоянд.

5. Муроҷиа ва талабот ба инъикоси ҳаттии он, тибқи Қонунномаи Сосониён дар фармони сарвари давлат, ки дар он сухан дар бораи моҳиятган аз нав баррасӣ намудани қарорҳои судӣ меравад, мушаххасан танзим шудааст. Дар ин фармон тартиби нави пешбуорди муроҷиаи судӣ пешниҳод гардида, дар зимн талабот дар бораи қоидҳои раванди муроҷиаи судӣ, ки бояд ҷиддан риоя карда шавад, қайд гардидааст.

Санади мазкур додрас ва иштирокчиёни муроҷиааро вазифадор месоҳт, ки: 1) ба муроҷиаи судӣ суратчаласаҳои дар асоси пурсиши шоҳидон ва шаҳрвандон пешниҳод гардад, яъне истифодаи шакли нави суратчаласаи пурсиш талаоб карда мешуд; 2) оид ба ҳамаи даъвоҳо ҳатман тафтиш гузаронида шавад; 3) суратчаласаи тафтишот бо имзоҳои шоҳидону шаҳрвандоне, ки ба суд ҳозир шудаанд, тасдиқ карда шавад; 4) тибқи фармон, суратчаласаҳои шакли кӯҳна ва нишондодҳо, ба истиснои суди ордайлӣ, беътибор эътироф карда мешуд. Ҳаракатҳои тосудии мақомоти хифзи хукук дакиқ дар суратчаласа қайд гардида, ба суд пешниҳод карда мешуд.

Санади мазкури хукукӣ қисмати дори хусусияти маъмурӣ-ташкилиро дар бар мегирифт. Дар он оид ба таъсис доддани мақоми суд дар ҳар як рустак (маҳалла, деха) ва барои ҳар як судя мукаррар кардани мебошти бости котибот иборат аз 4 нафар пешбинӣ шуда буд.

6. Таърихи пайдоиш ва таъсиси давлатҳои Тоҷикистони таъриҳӣ шоҳидии зиёд дар хусуси ташакқули ниҳодҳои адолати судӣ дар сарзамини қадимаи тоҷиконро дорад. Яке аз давлатҳои қадимаи ориёй - давлати Ҳаҳоманишӣ натанҳо дар устуворшавии ҳокимијат қӯшишҳо анҷом дод, балки маҳсусан дар соҳаи танзими хукукӣ ва соҳтмони давлатӣ падидаҳои нодиреро ба вучуд овард. Ҳамзамон, иттилооти зиёд

маҳз ба давраи фаъолияти Ҳахоманишиҳо оид ба ниҳодҳои адолати судӣ, аз ҷумла ниҳодҳои суди умумӣ, динӣ, маъмурӣ ва судҳои одатӣ ташаккӯл ва такомули онҳо рост меояд. Бар замми ин, суд барои хизматчиёни ҳарбӣ - сипаҳдовар низ дар ин марҳила таъсис ва бо фаъолияти худ маъруф мегардад.

7. Таъсиси ниҳоди суди маъмурӣ дар шакли мазолим дар Ҳилофати араб аввалин маротиба аз амалисозии адолати судии маъмурӣ аз ҷониби пайдар Муҳаммад (с) оғоз гашта, дар се марҳилаи Ҳилофати арабу исломӣ ва аз давлатдории Сомониён то ҳукмронии сулолаи манғит дар Аморати Бухоро ҳамчун мақомоти судӣ амал мекард. Ниҳоди мазолим, ки аз ҷониби Ҳилофати арабу исломӣ эҳё гардида, дар марҳилаи таърихи давлатдории исломии тоҷикон рушд мёбад ва ба соҳтори мақомоти ҳокимиюти давлатӣ ба тариқи устувор ворид шуда, мақомоти олии назоратӣ ва баамалбарории адолати судӣ дар ҳудуди Тоҷикистони пешшӯравӣ эътироф мегардад, ки таҷрибаи амалии ҳазорсолаҳо қасбнамудаи он мояни ифтихор ва сабаки таъриҳӣ ба шумор меравад.

8. Навъ ва намудҳои баҳсҳои ҳукуқие, ки судҳои маъмурӣ мазолим салоҳияти баррасии онҳоро доштанд, муайян ва мушаҳҳас карда шудааст.

9. Дар амалияи судии давлатҳои ориёй - зардуштӣ мухокимаи парвандаҳои динӣ дар ҷондӯшии сурат мегирифт. Ҷиноятҳои вазнинтарини мазҳабӣ аз ҷониби Шоҳ дар Шӯрои давлатӣ ва дар шакли мурофиаи судӣ баргузор мешуд. Дар Шӯрои давлатӣ Мубади Мубадон – сарвари динии давлат ба сифати айборкунандай давлатӣ баромад мекард.

Дар давраи давлатдории Сосониён тибқи иттилооти таъриҳӣ ҷиноятҳои аз дин баргаштан-«анерин» ё «анерин шудан»-ро марзбон баррасӣ мекард, тафтишту баррасии ин гуна ҷиноятҳо аз ҷониби ҳокимиюти маҳалӣ бурда мешуд, яъне мубориза алайҳи ҷиноятҳои зиддидинӣ натанҳо ба зиммаи мақомоти марказӣ, балки ба зиммаи ҳокимони маҳалӣ низ voguzor шуда буд.

Мубади Мубадон ба сифати айборкунандай давлатӣ ва додрас баромад намуда, салоҳияти баррасии мустақилонаи ҷиноятҳои диниро дошт. Аз ин сабаб, девони Мубади Мубадонро суди маҳсус номидан мумкин аст, ки предмети баррасии маҳсуси худро дошт. Таносуби ниҳоди Шӯрои давлатӣ ва ниҳоди Мубади Мубадон ба ҳайси суди динӣ

дар он буд, ки Шўрои давлатӣ асосан баррасии чиноятҳои диниро ҳангоме баргузор менамуд, ки сарвари давлат супориши маҳсус содир намояд. Дар ҳамаи дигар ҳолатҳо баррасии чиноятҳои динӣ ба зиммаи Мубади Мубадон ва суди мазҳабӣ гузашта шуда буд.

10. Дар саргҳаи таъсису ташкили мақомоти давлатио ниҳодҳои судӣ истода, ориёҳо меъёр ва пайдидоҳои хукуқ ва қонунгузории пешрафтаро ба вучуд оварданд, ки сарварони давлатии Хилофат эътироф карда буданд. Доду дат – маҷмӯи қонунҳои ориёро меноманд, ки бо ин ном то асрҳои миёна амал мекарданд.

Даъвати халифа Умар ва боадолат будани амирони тоҳирӣ аз мактубе, ки аз ҷониби Тоҳир ибни Ҳусайн ба писараши таҳия гаштааст, таҳия ва пешниҳод гаштани принсипҳои муҳимтарини хукуқиро нишон медиҳад. Дар ин мактуб яке аз рамзҳои адолати судӣ тарозу, яъне доварӣ ва ё вазифаи судя ба тарозуи Ҳудо монанд карда мешавад. Ҳулоса кардан мумкин аст, ки новобаста ба минтақа ва макони зинҷаӣ, аксари мағҳумҳои асосии хукуқӣ дар байни мардуми гуногунмиллату гуногунмазҳаб ҳамеша бо рамзҳои шабех таҷассум карда мешаванд, ки тарозу яке аз онҳост.

11. Яке аз мақомоти динию давлатии амалисозандай адолати судӣ дар марҳилаи исломии рушд ниҳоди муҳтасиб мебошад. Таърихи таъсиси ниҳоди муҳтасиб бо пайдоишу таҳаввулоти ислом ва давлати мусулмонон робита дорад. Муҳтасибон дар марҳилаи исломии давлатдории тоҷикон барои ҳар як шаҳру ноҳия таъин карда мешуданд. Сомониён натанҳо мансаби муҳтасибиро эҳё карданд, балки девони маҳсус низ таъсис доданд, ки дар тамоми кишвар низоми соҳтори мазкурро идора менамуд. Ин девон минбаъд дар давлатҳои дигари ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ эҳё ва идомат ёфта, вазифаҳои муайянро иҷро мекард.

Вазифаи асосии ниҳоди муҳтасиб амр ба маъруф ва наҳӣ аз мункар буда, барои амалий намудани он як қатор салоҳиятҳо ва ҳуқуқи истифодаи кудратигӣ ба ў дода шуда буд. Муҳтасиб чун ҳимоятгари ҳуқуқи истеъмолии раият баромад менамуд. Салоҳияти назорати фаъолияти бозорҳо, ҳамчунин, истифодаи санги дурустӣ тарозу, фурӯши моли чойиз, нарҳҳои бозорро дошт. Ў дар ин самт ҳаққи роҳ надодан ба қонуншиканӣ ва муқаррар намудани ҷазо ва иҷро намудани онро низ дошт. Муҳтасиб, маҳсусан, дар давраи идоракунии сулолаи

манғитхо, баррасии баҳсҳои қарзиро ба зимма дошт. Ҷанбаи мухимми фаъолияти муҳтасиб назорати ичрои талаботи динӣ буд, ки дар ин самт низ муҳтасиб салоҳияти мачбурсозӣ ва ҷазо доданро доро буд. Аз ин сабаб, ниҳоди мазкур ҳамчун мансаби давлатии хусусияти давлатию динидошта эътироф шудааст.

Муҳтасиб ҳамчун ниҳоди амалисозии адолати судӣ, хислатҳои суди маъмуриро соҳиб буда, аз принсипу воситаҳои баргузории мурофиаи суди умумии қозӣ ба таври васеъ истифода мебурд, вали дигар усулу воситаҳоро низ дар баррасию ҳалли баҳсҳо ба кор мебурд, бо аҳолӣ дар фаъолияти ҳамарӯза алоқамандии зич дошт, хислатҳои инсонии ҳар як фарди чомеаро медонист ва ин дар ошкор намудани ҳақиқат аз ҷониби ў мусоидат мекард.

Муҳтасиб масъулияти худро бо роҳи пешгирий, огоҳӣ додан ва муқаррар намудани ҷазоҳои гуногун нисбат ба содиркунандай амали мункар ва қонуншиканиҳо амалӣ менамуд.

12. Дар Аморати Бухоро мақомоти гуногун ва мансабдорони гуногун ба амалӣ намудани адолати судӣ машғул буда, онҳо адолати судиро дар шакли суди маъмурӣ амалӣ мекарданд. Ҷазоҳои ин гуна судҳои маъмурӣ, мақомот ва мансабдорони адолати судии маъмуриро амалисозанд аз ҷазоҳои эътирофкардаи таълимоти ҳукуки исломӣ баъзан бақулӣ фарқ мекарданд, ки танҳо номбар қардани онҳо дар таҳқиқот ин андешаро исбот менамояд. Таҳқиқи ин ҷанбаи мавҷудияти ниҳодҳои амалисозандай адолати судӣ натанҳо барои омӯзиши муфассали таърихи миллати тоҷик аҳаммияти хосса пайдо мекунад, балки барои дарёфт ва истифодаи соҳаи амал, тавозуни ниҳодҳои адолати судӣ, тавозуни ҳокимијат ва шоҳаҳои алоҳидай он дар давлати муосири тоҷикон низ самара баҳш ба назар мерасад.

13. Танзими муносибатҳои ҷамъияти дар марҳилаҳои гуногуни таърихи давлатдории тоҷикон таваҷҷуҳи сиёсатмадоронро ба худ ҷалб намуда, дар тӯли таърихи бисёрҳазорсолаи худ тоҷикон таҷрибай ғанини таъсис ва фаъолияти ниҳодҳои адолати судиро ба роҳ мондаанд. Дар марҳилаи исломии рушд ин раванд идома ёфта, ниҳодҳои адлияи маъмурӣ дар шаклҳои гуногун таъсис шуданд. Он аз талаботи ҷомеа вобаста буд. Ба роҳ мондани фаъолияти бонизоми мақомоти давлатӣ ба зиммаи сарвари давлат буд. Ў салоҳияти баррасии баҳсҳои ҳукукиро ба зиммаи вазирон, амалдорони дигар, минбаъд ба зиммаи қозиён,

мазолим, шурта, муҳтасиб (раис), миршаб ва дигар намояндагони мақомоти маҳаллӣ мегузошт. Назорату баррасии чиноятҳо ва иҷрои ҳудуди шаръӣ дар давлати Аббосиён ва Умавиёни Андалусу Ӯбайдиёни Мисру Мағриб бар уҳдаи сарвари шурта (Соҳибу-л-шурот-раиси шаҳрбонӣ) буд. Шурта дар давлатҳои мазкур махсус як вазифаи муҳимми динӣ ва давлатию ҳуқуқӣ эътироф гашта, аз оғози амали ниҳоди қозӣ якҷоя бо он аллакай салоҳияти баррасии судии аксари чиноятҳои вазнинро дошт.

14. Дар давраи идорақунии сулолаи манғитиҳо тибқи иттилооти сарчашмаҳои илмӣ, амирони Бухоро натанҳо ба ҳайси зинаи олии судӣ парвандою шикоятҳои мардумро баррасӣ мекарданд. Онҳо иҷозаи ҷазои истиснӣ – қатл содир менамуданд, як қатор ислоҳотро дар соҳаи ташкилию маъмурӣ ва мақомоти судиро таҳия ва амалӣ соҳтанд. Масалан, аз ҷониби амир Шоҳмурод (солҳои ҳукмронӣ 1785-1800) Шӯрои давлатӣ ташкил мегардад, ки ба зиммай он баррасии масоили ҳалталаби мубрам гузошта шуда буд. Амир Шоҳмурод қӯшиш менамуд, ки бо такя ба таҷрибаи давлатдории ориёй ниҳоди давлатдории пешин ва падидоҳои ҳуқуқии онҳоро аз нав эҳё намояд. Ӯ ниҳоди Шӯрои давлатӣ, ки асосан дар мархилаи зардуштии давлатдории тоҷикон амал мекард, дубора эҳё намуд. Метавон ҳулоса кард, ки дар фаъолияти мақомоти идорӣ қонунияти зерин зоҳир мегардад: маъмурият нишбат ба мақомоти адолати судӣ ҳокимијат ва воситаҳои мачбуркунии бештар дошт, аз ин лиҳоз, ҳокимијати марказӣ бо мақсади муайян ба он ваколатҳои судиро низ дода буд. Баъзе тафовутҳо дар фаъолияти судҳои умумӣ дар ҳудуди Тоҷикистони давраи таъсис ва фаъолияти Генерал - губернатории Туркистон дар ҳайати Россия соли 1867 мушоҳида мегардад, ки суди қозӣ як давраи муайян таҳти идорақунии мақомоти маъмурӣ қарор дошт. Аз ин сабаб, аксарияти масоили муносибатҳои мурофиавио судӣ на бевосита аз ҷониби суд, балки тавассути мақомоти маъмурӣ сурат мегирифт. Даъвою шикоят ба мақомоти маъмурии идорақунӣ – сардори уезд пешниҳод мешуд. Сардори уезд метавонист онро бевосита баррасӣ намояд ва агар зарур шуморад, онро ба суди ҳалқӣ – қозӣ ирсол намояд.

15. Дар интиҳои асри XIX то тағйироти сентябрини соли 1920 ва таъсиси давлати шӯравии Тоҷикистон дар Бухоро анъанаи судҳои пешин бо печидагиҳои назарраси сиёсӣ ва қасбӣ мушоҳида мешуданд.

Амалисозандай адолати судӣ тибқи иттилоот ҳанӯз ҳам қозиёт буд. Дар қозиёт ба таври доимӣ қозии таъинишуда ва тақрибан аз 40 то 60 нафар мулозим, муфтӣ (мухаррир), 12 таракаҷӣ, мирзои аминона, мирзои иҷорай вакӯф, амалдори тавлиёт (замине, ки хислати вакӯро гум карда, ба идоракунии давлат дода шудааст) адои вазифа мекарданд ва аксари кормандони қозихона қозӣ набошанд ҳам, аз ҷониби онҳо аксари парвандаҳо ва байзе ҳолатҳо берун аз маҳкама баррасӣ мешуд. Парвандаҳои чиноятиро миҷшаб низ баррасӣ менамуд. Барои баррасии парвандаҳои чиноятӣ дар бекигарӣ ва туманҳои алоҳида миҷшабу қурбошиҳо таъин карда мешуданд.

Дар шаҳри Бухоро ибтидои асри XX ашҳосе, ки баҳси ҳукукӣ ва ё шикояту дা�ъвое доштанд, ба Қозӣ-калон муроҷиат менамуданд, то баҳси онҳоро баррасӣ намояд ва ё мулозимашро вазифадор созад, то онро дар маҳалли ҳодиса баррасӣ қунад. Агар Қозӣ-калон онро ба истеҳсолоти худ қабул мекард, парванда тибқи тартиби истеҳсолоти суди умумӣ баррасӣ мешуд. Азбаски дা�ъвогарон ва ё шоқиён (шикоятқунанҷагон) хеле зиёд буданд, аксаријати парвандаҳо аз ҷониби мулозимони қозихона ва дар маҳалли воқеъ шудани қонуншиканӣ ё чиноят (яъне, ҳориҷ аз маҳкама ва бе иштироки шахсии қозӣ) баррасӣ мешуд. Мулозимон дар аксар ҳолат донишу малакаи амали намудани адолати судиро надоштанд. Ҳангоми қабули онҳо ба вазифа ягон талабот нисбат ба донишу хислат, таҷрибаи корӣ ва гайра барои онҳо пешниҳод намешуд. Дар ҳолатҳо, ки парванда берун аз қозихона баррасӣ мегардиð, дар онҳо мулозим ба сифати қозӣ фиристода мешуд. Дар аксар ҳолат ҳузури мулозим дар макони баррасии парванда коғӣ буд, ки баррасии парванда сурат гирад. Дар ҳузури мулозим, ашҳоси бообру, аз ҷумла, мӯйсафедони деха, арбоб, имоми масҷиди деха ва дигар «калонҳои» (мансабдорони амалқунанда ё собиқ) деха ё маҳалла баҳсро муҳокима ва баррасӣ намуда, қарор қабул мекарданд. Вобаста ба ҷӣ тавр сурат гирифтани натиҷаи баррасии парванда оқибати ҳукуқии он муайян мешуд. Дар сурате, ки тарафҳо ба созиш омада, дар ҷояш баҳсро хотима баҳшанд, ягон қарор қабул карда намешуд. Дар акси ҳолат ва қабул накарданӣ қарори ин мурофиа, кор ба қозӣ ирсол мешуд. Тартиби оғози парванда ва умуман:

а) аксаријати кулли баҳсҳои ҳукуқие, ки дар байнӣ аҳолӣ пайдо мегардиð, пеш аз ҳама, кӯшиш карда мешуд, дар макони содиршуудааш

баррасай карда шавад. Арбобу роҳбарони маҳал (дар баяз минтакаҳо – оқсақол – ишораи Р.О.) барои нигоҳ доштани обрӯю эътибори худ, кӯшиш мекарданд, манфиати чонибҳоро ба назар гирифта, баҳсҳоро мустақилона ҳалту фасл намоянд;

б) дар ҳолатҳои муайян қозиён низ даъвогару ҷавобгар ва ё шикоятро ба сарварони маҳал ирсол мекарданд, то дар макони содир шудани ҳукуқвайронкунӣ онро баррасай намоянд;

в) дар ҳолати ба созиш наомадан ва қаноатманд нашудани тарафҳо шахсеро ба назди қозӣ мефиристоданд, то қозӣ дар навбати худ мулозимашро барои баррасии баҳс ба маҳал равон кунад. Баъзан ҳар ду ҷониб – даъвогару ҷавобгар бо гурӯҳи ҳаммаҳаллаҳо ва оқсақоли гузар ба қозиёт меомаданд. Онҳоро мулозимон пешвоз гирифта, аз моҳияти баҳс оғоҳ шуда, онро ба Қозӣ-калон мерасониданд.

16. Таҳлили таносуби ниҳоди амалисандаиadolati суди умумӣ (қозӣ) ва суди маъмурӣ (мазолим) даҳ ҳусусияти хоси суди маъмуриро ошкор менамояд, ки афзалияти ин ниҳодро дар ба амалбарорииadolati судӣ муайян месозад: 1) ҳокимијат ва қувваи мазолим, ки комилан қобилияти пешгирий кардани шахсони қудратманду бонуфузро аз содир намудани чиноят ё ислоҳ кардани онҳо бо роҳи ҷазодигӣ дорад; 2) мазолим дар фаъолияти худ бо маҳдудияти мурофиавӣ ё ҳуқуқие, ки қозӣ дар фаъолияти судӣ дошт, маҳдуд набуда, нисбат ба қозӣ мустақилияти бештар дошт; 3) мазолим метавонист дар асоси интуитсия (идрок) ва дониш, инчунин, шоҳидӣ, ҳақиқатро ошкор созад; 4) мазолим бар зидди айборшавандагӣ метавонист таҳдид ва амали тарсииҳро татбиқ намояд; 5) мазолим метавонист баҳри пурра ва ҳамаҷониба таҳлил намудани парванда қабули қарорро мавқуф гузорад; 6) мазолим ҳуқуқ дошт бе розигии яке аз тарафҳо баррасии даъворо рад намояд ва тарафҳоро ба бастани созиши оштӣ мачбур созад; 7) мазолим метавонист айборшавандаро ба кафилон супорад, ӯро дар озодӣ мононад, то ки тарафҳо ба созиши оянд; 8) мазолим метавонист шаҳодати шоҳидонро рад намояд, ё нишондоди онҳоро қабул намуда, мавриди эътибор шуморад; 9) мазолим ҳангоми баррасии парвандаҳо баҳри раҳо ёфтани аз қабули қарори ноодилона метавонист шоҳидонро иваз намояд, ё баръакс, шумораи бештари онҳоро бозпурсӣ кунад; 10) мазолим метавонист тафтиши судиро аз пурсиши шоҳид оғоз намояд, ҳол он ки ин амал дар пешбуруди истехсолоти суди қозӣ, ки аз баромади

чабрдида оғоз мейфт, имконнапазир буд. Ин тафовутхой чиддиро нисбат ба суди шоҳии давраи зардуштӣ низ бо байзэ тағириот номбар кардан мумкин аст. Як ё якчанд фарқияти номбаршударо тамоми ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ ва мансабдороне, ки онро амалӣ мекарданд, низ доштанд.

17. Дар марҳилаи шӯравии давлатдории тоҷикон масъалаи таъсиси суди маъмурӣ аз ҷониби муҳакқиқон асоснок карда шуда бошад ҳам, роҳбарияти давлатӣ ва гурӯҳи дигари муҳакқиқон ҷонибдори ғояе буданд, ки шикоят аз болои мансабдору мақомоти давлатӣ – ин шикоят аз ҳокимияти шӯравии сотсиалистӣ мебошад. Шикояти шаҳрвандон дар таърихи давлати Тоҷикистони шӯравии солҳои 20-50-уми асри XX аз ҷониби мақомоти давлатӣ, вазорату кумитаҳо, кумитаҳои иҷроия, роҳбарияти муассисаҳо, идораҳо ва ташкилотҳо баррасӣ мегардид. Бояд қайд намуд, ки аксари шаҳрвандони Тоҷикистон ва умуман Иттиҳоди Шӯравӣ, ба мақомоти давлатӣ, маҳсусан ба мақоми ҳизбии он, муроҷиат мекарданд, чунки кумитаи ибтидоии ҳизбӣ ва асосан кумитаи ҳизбӣ ба таври дақиқ, дар муҳлати кӯтоҳтарин аксарияти шикоятҳоро баррасӣ ва нисбат ба онҳо қарори қатъӣ қабул менамуд. Дар ҳамин марҳила парванда аз дарьоҳои маъмурӣ вобаста ба амалҳои нотариусҳо, иҷроқунандагони судӣ, норасоихо дар феҳристи интихобкунандагон, қайди нодуруст дар санадҳои ҳолати шаҳрвандӣ, инҷунин, парвандаҳои анҷози пардохташуда, парвандаҳои санҷиши қонунӣ будани ҷаримабандии шаҳрвандон ва ғайра ба тобеияти суди умумӣ тааллуқ дошт. Танҳо аз солҳои 50-уми асри XX дарки аҳамияти таъсиси мақоми суди маъмурӣ ва ба роҳ мондани раванди баррасӣ ва ҳалли шикояту дарьоҳо, ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ оқибат ба қабули як қатор қонунҳо, аз ҷумла қонун дар бораи муроҷиати шаҳрвандон ва ғайра гардид. Аз соли 1985 салоҳияти баррасии парвандаҳои маъмурӣ аз ҷониби судҳои умумӣ мунтазам васеъ гардида, имрӯз аз ҷиҳати шумора аксарияти парвандаҳои баррасинамудаи судҳои умумиро ташкил медиҳад. Қабули Асосҳои қонунгузории ИҶШС ва ҷумхуриҳои иттиҳофоӣ оид ба ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ қадами муҳим дар ташаккули адлияи маъмурӣ ва марҳилаи сеюми ташаккули адлияи маъмурӣ шӯравӣ ба шумор мерафт. Вобаста ба ин Қонуни ИҶШС «Оид ба тартиби шикоят ба суд аз амалҳои ғайриқонуни шаҳсони мансабдор, ки ҳуқуки шаҳрвандонро ҳалалдор

мекунанд», аз 30 июли соли 1987 қабул гардид, ки муроциат ба суд бо шикоят аз болои амали шахсони мансабдор қоидай умумӣ гардид.

18. Таҳлили чанбаҳои таърихӣ ва муосири қонунгузорӣ дар масъалаи судҳои маъмурӣ моро ба хулосае овард, ки суди маъмурӣ дар низоми ниҳодҳои судӣ ҷой ва нақҷи худро дошта, ҳусусиятҳои хоси зуҳури парвандаҳои маъмурӣ замина ва асоси таъсиси чунин судҳо дар Тоҷикистон мебошад. Масъалаи мушкиттарин дар ин самт интиҳоби шакл ва соҳтори ба шароити кишвари мо мувоғику мутобиқи ниҳоди татбикӯнандаи адолати судии маъмурӣ мебошад. Таҷрибаи Фаронса, Олмон, Россия, Қазоқистон, Украина, Ӯзбекистон гувоҳи он аст, ки давлати миллӣ демократӣ эҳтиёҷ ба ниҳоди судҳои маъмуриро дорад.

19. Вазъи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва рушди консепсияи конституционализм дар ташкили қудрати сиёсӣ дар шароити муосир комилан ногузир будани судҳо оид ба ҳуқуқи инсонро масъалагузорӣ менамояд. Судҳо оид ба ҳуқуқи инсон, ба назари мо, ҳуд як навъ аз судҳои маъмурӣ маҳсуб мегарданд, ки баҳсҳои амудии муносибати инсону қудратро мавриди баррасӣ қарор медиҳанд. Як нуктаи муҳимми ногузирии таъсиси судҳои маъмурӣ дар низоми ҳуқуқӣ – ин вучуди навъи муносибатҳои амудии ҳуқуқӣ миёни субъектон аст. Муносибатҳои уфуқии ҳуқуқӣ тобеи судҳои умумӣ мебошанд, аммо дар ҳалли қазияи мансуби муносибатҳои амудӣ судҳои маъмурӣ ногузиранд. Андешаҳо оид ба моделҳои суди маъмурӣ ва ниҳодҳои амалисозандай адолати маъмурӣ дар адабиёти илмӣ хеле зиёд мебошад. Новобаста ба шаклу моделҳои мушаххаси суди маъмурӣ ҳадаф аз таъсиси онҳо як аст – амалисозии адолати судии маъмурӣ, химояи ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон аз мансабдорони давлатӣ, яъне маъмурон. Қайд кардан ҷоиз аст, ки шаклу моделҳои гуногуни ниҳоди адолати судии маъмурӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ба тағйирот дучор гардида, аз таҷрибаи яқдигар истифода бурда, ваколатҳои ҳуқуқии худро ҳамоҳанг намуда, ба яқдигар наздик мешаванд. Ҷаҳонишавӣ дар ин масъала низ таъсирӣ муайян расонида, тибқи ислоҳоти судио маъмурӣ ниҳодҳои дорои амсилаҳои гуногун, пайдарӣӣ аз лиҳози соҳтор, моҳияти фаъолият ва тарзҳои баррасии парвандаҳо бо ҳам ҳамгун мешаванд. Вале то имрӯз як қатор ҳусусиятҳои суди маъмурӣ онҳоро аз яқдигар фарқ мекунонад, ки аз ин сабаб дар адабиёти илмӣ вобаста ба ҷенакҳои гуногун ниҳодҳои суди маъмуриро ба намудҳо тақсим менамоянд.

Бояд маҳсус қайд намуд, ки қонунгузории мурофиавӣ дар самти амалисозии адолати судии маъмурӣ аз санадҳои меъёрию ҳукуқии гуногун иборат буда, ҳангоми истифодаи онҳо мушкилоти зиёд, аз қабили эътибори ҳукуқии ин сарчашмаҳо, афзалияти яке аз дигар, муҳолифати меъёрҳо ва дар сурати муҳолифати қонун афзалият додан ба яке аз онҳо, норасони қонун, тафсири гуногуни ҳар як қонун ва меъёрҳои он ба миён меояд.

Дар ташаккул ва таҳқими судҳои маъмурӣ ва адлияни маъмурӣ масоили ҳалталаҳи зиёд вучуд дорад, ки ошкор ва баррасӣ намудани онҳо талаби рӯз аст.

20. Барои таҳқими қонунгузорӣ ва амалияни ҳукуқтатбиқсозӣ ҷунин пешниҳодҳо мешавад:

- кодекси ягона бо номи «Кодекси мурофиавии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳия ва қабул карда шавад. Дар ин самт, муттаҳид намудани меъёру паддиҳои маъмурӣ аз кодексхои гуногун бо роҳи мантиқан таҳия намудани кодекси соҳавӣ бо унсурҳои маҳсуси мурофиавии маъмурӣ зарурат дорад;

- мушаҳҳас намудани доираи ваколатҳои судҳои маъмурӣ дар масъалаи ваколати назорати судии қонуни будани амали мақомоти иҷроия ва санадҳои қабулнамудаи онҳо;

- мушаҳҳас намудани тарзи баррасии парвандай маъмурӣ, шикояти маъмурӣ ва маводи қонуншиканини маъмурӣ;

- мушаҳҳас намудани салоҳияти зинаҳои суди маъмурӣ;

- ваколати мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ дар баррасии баҳсҳои маъмурӣ муайян карда шавад;

- масъалаи таъсиси судҳо оид ба ҳукуқи инсон ҳамчун навъи маҳсуси суди маъмурӣ аз ҷониби олимони ҳукуқшинос ва корпуси қонунгузорӣ мавриди таҳлил ва назарандозӣ қарор гирад;

- ба таври қонунгузорӣ афзалияти сарчашмаҳои ҳукуқие, ки барои баррасии парвандай маъмурӣ истифода мешаванд муайян карда шавад;

- муқаррар намудани меъёрҳои мурофиавии баргузор намудан ва ё боздоштани баррасии парвандай маъмурӣ, асосҳои боздоштган ва ба дигар муҳлат гузаронидани баррасӣ дар ҳолатҳои фавқулода (карантин, ҳолати ба паҳншавии коронавирус монанд)-ро зарур мешуморем.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Ҳулосаҳо ва нуқтаҳои илмии диссертатсия дар ҷараёни таҳқиқоти минбаъдаи таълимоти назария ва таърихи ҳукуқ ва давлат, таърихи таълимоти ҳукуқӣ ва сиёсӣ, инчунин, ҳангоми ҷараёни тадриси фанни назария ва таърихи ҳукуқ ва давлат, таърихи давлат ва ҳукуқи Тоҷикистон, таърихи давлат ва ҳукуқи мамлакатҳои ҳориҷӣ истифода бурдан мумкин аст. Аҳамияти амалии диссертатсияро ошкор намудани саҳифаи наве дар таърихи давлат ва ҳукуқи Тоҷикистон ташкил медиҳад. Дар он масъалаҳои марказии илми ҳукуқшиносӣ – пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистони таърихӣ муайян карда шудааст. Инчунин, арзиши илмии диссертатсияро маводу далелҳо, ҳулоса ва пешниҳодҳои дар он инъикосшуда муайян мекунанд, ки метавонанд дар раванди таҳсилу таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олий, дар раванди такмили қонунгузорӣ, рушди меъёрҳои ҳукуқии амалкунанда ва ҷараёни ҳукуқтагбиқунӣ ва тарғибу ташвиқи худшиносии миллӣ, ифтихороти миллӣ, ваганпарастӣ истифода бурда шаванд.

Тасвиби натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ. Диссертатсия дар кафедраи ҳукуқи инсон ва ҳукуқшиносии муқоисавии факултети ҳукуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода ва муҳокима гардида аз ташхис гузашта, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Оид ба муҳтавои диссертатсия 5 монография, 2 дастури таълими, 32 мақолаи илмӣ, аз чумла 16 мақола дар мачаллаҳои тақризшаванди тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 17 мақола дар нашрияҳои дигар чоп шудаанд.

Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар монография ва мақолаҳои илмии докторант интишор шудаанд. Инчунин, натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмию амалии сатҳи байналмилалӣ, ҷумҳурӣ, мизҳои мудаввар ва дигар ҳамоишҳои зерин дар шакли маърӯзai илмӣ мавриди баррасӣ қарор ғирифтаанд: конференсияи ҷумҳурӣ, илмӣ-назариявӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ дар мавзӯи «Истиқлолият – омили ислоҳоти ҳукуқӣ» (ш.Душанбе, 6 сентябри соли 2011), конференсияи байналмилалии муҳақиқони ҷаҳони факултетҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар мавзӯи «Масъалаҳои муҳими

илмҳои гуманитарӣ дар асри XXI» (Москва, 2011), конференсияи илмию назариявии чумхурияйӣ дар мавзӯй «Нақши Конститутсия дар инкишофи соҳаи хукуқ дар Чумхурии Тоҷикистон» (Душанбе, 2012), конференсияи илмию назариявии чумхурияйӣ дар мавзӯй «Донишгоҳи миллии Тоҷикистон-маркази тайёр кардани мутахассисони соҳибунвон» (Душанбе, 2013); конференсияи илмию назариявии чумхурияйӣ, баҳшида ба Рӯзи Ваҳдати миллӣ (Хоруғ, 12 августи соли 2016); Конференсияи байналмилалии илмӣ дар мавзӯй «Мустаҳкам кардани иттифоқҳои касабаи кормандони маориф бо мақсади мусоидат ба пешрафти маориф ҳамчун восита эҷоди муҳити таълимӣ дӯстона, ботаҳаммул ва осоишта» (Озарбойҷон, ш. Боку, 2016); Конференсияи байналмилалии «Нақши иттифоқҳои касаба дар амалигардонии шарикӣ иҷтимоӣ», Душанбе, Коҳи Наврӯз, 29-30 июни соли 2017); Симпозиуми илмӣ дар мавзӯй «Таъмини хифзи хукуки кормандон» (Италия, Турин, 04-08 марта соли 2019); Конгресси ҳаштуми Ҷаҳонии байналмилалии маориф (Тайланд, Бангкок, 19-26 июли 2019).

Саҳми шаҳсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ. Саҳми шаҳсии муаллиф дар фаъолияти бевоситаи ў дар таҳқиқоти диссертатсионӣ, пешбарии ақидаҳо, мағҳумҳо, хулосаҳо ва нуктаҳои илмӣ, интишороти ў исбот карда мешаванд.

Мазмуну муҳтаво ва натиҷаҳои рисолаи диссертатсионӣ, ки бо саҳми бевоситаи муаллиф омода карда шудаанд, дар як силсила мақолаҳои дар мачаллаҳои илмии дар феҳристи Комиссияи Олии аттестатсионии назди Президенти Чумхурии Тоҷикистон нашршудаи унвонҷӯ, ҳамчунин, дар маърӯзаву баромадҳои муаллиф дар конференсияҳои умумичумхурияйӣ, семинарҳои илмию амалӣ, мизҳои мудаввар ва ҷорабинҳои дигари илмӣ инъикос ёфтаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз муқаддима, панҷ боб, ҳабдаҳ зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 409 саҳифаро ташкил медиҳад.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАСИЯ

Дар **муқаддима** мубрам будани мавзӯи таҳқиқотии илмӣ асоснок гардида, робитаи кор бо барномаҳои давлатӣ, сатҳи тадқиқи мавзӯи таҳлил гардида, мақсаду вазифаҳо, предмет ва объекти таҳқиқот муайян,

заминаҳои назариявӣ, методологӣ, меъёри-хукукӣ мушаххас карда мешавад, навгониҳо ва нуқтаҳои муҳимтарини илми ба ҳимоя пешниҳодшуда таҳлил, аҳамияти илмию назариявӣ ва амалии таҳқиқот мушаххас карда шудааст. Инчунин, дар **муқаддима** натоҷи асосии таҳқиқот, саҳми мушаххаси довталаҳи дарёғти дараҷаи илмӣ, соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия муайян карда шудаанд.

Боби якуми диссертатсия - «**Пайдоиши аввалин ниҳодҳои судӣ, мафҳуми ташаккули ниҳодҳои адолати суди маъмурӣ ва даврабандии он дар таърихии амали ниҳодҳои он дар давлатдории тоҷикон»** аз се зербоб иборат буда, дар доираи он масъалаҳои пайдоиши ниҳодҳои аддияи маъмурӣ, адолати судии маъмурӣ ва даврабандии он дар таърихи давлатдории тоҷикон, баррасӣ ёфтаанд.

Зербоби якуми боби якум - «**Пайдоиши нахустмеханизмҳои адолати судӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон**» номида шуда, дар доираи он оид ба пайдоиши аввалин механизмҳои амалисозии адолати судӣ дар сарзамини тоҷикон таҳлилҳо анҷом дода шудааст. Муаллифи диссертатсия маҳсусияти амалияи нахустмеханизмҳои мурофиавии баррасии баҳсҳо – муборизаи тан ба тан, ордалия, имтиҳонҳо, қасос мушаххас мавриди таҳқиқот қарор додааст

Ба андешаи муаллиф пайдоиши ҳокимияти ҷамъияти ва минбаъд ҳокимияти давлатӣ марҳилаи инқилобӣ дар рушди ҷомеаи инсонӣ ба шумор рафта, ниҳоди мазкур заминаи мавриди назорату танзим ва идорақунӣ қарор гирифтани тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷамъияти гардид. Дар шумори ниҳодҳои таъсисёғтаи давлатӣ таъсиси ниҳодҳои адолати судиро низ номбар кардан лозим аст, ки бо ташаккули онҳо ҷомеа соҳиби механизмҳое гашт, ки дар сурати зарурат барои ҳимояи хукук ва манфиатҳои қонунии ҳуд истифода мебурд.

Муаллифи диссертатсия маҳсус иброз менамояд, ки омӯзиши низоми идорақунии қаблӣ, таҳлили паҳнои амали судҳои маъмурӣ дар таърихи Тоҷикистон, ҳамчун объекти алоҳидаи таъриҳӣ манфиатовар буд, ҳаст ва оянда низ ҳоҳад монд.

Барои он, ки мавзӯи таҳқиқшавандӣ ба таври фарогир ва маҷмӯй баҳо дода шавад, таҳлили масоилеро, ки бо ташкил,

фаъолият, мазмуну моҳияти амали ниҳодҳоиadolati судӣ дар таърихи Тоҷикистон алоқаманд аст, бояд аз марҳилаи чамоаи ибтидой ва аз давраи авестоии таърихи ҳалқи тоҷик оғоз намуд, зеро аввалин заминаҳо ва минбаъд пайдоиш ва ташаккули ниҳодҳоиadolati судӣ аз ин давраҳо оғоз мегардад.

Ҳамзамон, муаллифи диссертатсия андеша дорад, ки ҷомеаи ибтидой дар таърихи инсоният давраи дуру дарози таърихиро меноманд, ки бо ташаккули одам, ҷомеаи инсонӣ, олатҳои меҳнат, гузариш ба иқтисодиёти истехсолӣ, ташаккули оила, табакаҳои алоқаманд буда, дар ин марҳила аввалин механизмҳои ҳалли муноқишаю баҳсҳои байни оилаю авлодҳо, минбаъд байни қабилаҳо ба вучуд меоянд.

Яке аз воситаҳои баррасии баҳси байни қабилаҳо ва баязан авлодҳо низ ҷангӣ байни онҳо ба шумор мерафт. Дар асотиру адабиёти динию таърихӣ, ки иттилоот оид ба ҷомеаи ибтидой ҷой дорад, дар таърихи рушди аксарияти мардуми ҷаҳон мавҷудияти механизми дигари ҳалли баҳсу парвандҳо – падидай қасоси хунӣ эътироф карда мешавад. Қасоси хунӣ аз як ҷониб, механизм ва яке аз роҳҳои ҳалли муноқишаю баҳсҳо бошад, пас, аз ҷониби дигар, бо вазниниу бераҳмона будани оқибатҳои худ, ҳусусияти пешгириқунандаро низ дошт. Новобаста аз ин, падидай қасоси хунӣ дар таърихи инсоният давоми ҳазорсолаҳо вучуд дошт ва имрӯз низ дар байни баязе ҳалқиятҳо ба таври васеъ истифода мешавад.

Муаллифи диссертатсия маҳсусан қайд менамояд, ки дар низоми ниҳодҳои таъсисёфтаистодаи давлатдории ин марҳила ниҳодҳоиadolati судӣ мавқеи муҳимро доштанд. Ниҳодҳои судӣ ҳамчун механизми ҳалту фасли баҳсу дарьоҳои байни аъзои ҷомеа, қавму қабила пайдо гардида, бо ташаккулу рушди башарият ҳар ҷӣ бештар ба талаботу ниёзи ҷомеа мутобиқ мешуданд ва ҳамчунин, дар фаъолияти худ ғоя ва таҷрибаи навро фаро гирифта, мураккабтар гардида, такмил меёфтанд. Зарурати муқаррар намудани танзими иҷтимоиро барои ҳамзистии осоишта ва меҳнати муштараки худ одамон дарк карда, ҷамоаҳои аввалия ҳар гуна механизмҳои ҳаллу фасли баҳсу муҳолифат ва дарьоҳоро таҳия намуданд. Аз ҷумла, таҳияи қоидаҳо ва муқаррар кардани

онҳо барои ҷомеа оғоз ёфт, ки ҳамагон мебоист ба он итоат мекарданд. Дар сурати вайрон кардани қоидаҳои ҷамъиятии рафтор ё ҳангоми ба вуқӯй омадани баҳсҳое, ки ба устуворию суботи тартиботи муқарраршуда таҳдид мекарданд, тарзу усулҳои барои ҷомеаи ибтидой хоси баррасии баҳсҳо ва ҷазодиҳии вайронкунандагони он тағбиқ карда мешуд.

Дар доираи зербоби дуюми боби якум - «**Омилҳои таъсис ва ташаккули ниҳодҳои адлияи маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон**» баррасӣ гаштанд, сабабу омилҳои таъсиси ниҳодҳои амалисозанди адолати судии маъмурӣ, адлияи маъмурӣ таҳлилу ошкор гардида, пайдоиши ин ниҳодҳо асоснок карда шудааст.

Дар натиҷаи таҳқиқот муаллиф ошкор мекунад, ки дар давлатдории тоҷикон, ки зиёда аз панҷ ҳазорсолаи таърихиро дар бар мегирад, аз давраи давлатҳои аввалин: Пешдодиён ва Каёниён аллакай то мархилаи муосири давлатдории навини тоҷикон ниҳодҳои гуногуни адолати судӣ амал мекарданд, ки дар низоми ин ниҳодҳо суди умумӣ (додрас, довар, қозӣ, судияи суди умумӣ) аҳамияти хосса дошта, доираи амали фароҳу васеъ доштанд ва баррасии аксарияти парвандаҳо таҳти салоҳияти онҳо буд.

Муаллифи диссертасия иброз медорад, ки дар давраи ташаккули давлатдории тоҷикон ҳуқуқ дар ҳудуди Тоҷикистони таъриҳӣ аз ҷониби донишмандони соҳа – мұчтаҳидон таҳия мегардид. Мақомоти судӣ аллакай амал мекарданд. Сарвари давлат додраси олии давлатӣ маҳсуб гардида, мансабдорони давлатӣ – маъмурон дар қатори ваколатҳои идоракунӣ, ваколати ҳуқуқии баррасӣ намудани баҳсҳои соҳаи муайянро доштанд.

Тибқи таҳқиқоти таърихио ҳуқуқӣ тоҷикон низоми судҳои умумӣ ва маҳсусгардонидашударо доштанд, ки дар самтҳои сиёсӣ, динӣ ва умумӣ, инҷунин, ҳарбӣ, тиҷоратӣ адолати судиро амалий намуда, риояи муносибатҳои ҷамъиятиро таъмин менамуданд. Дар қатори додрасҳои қасбӣ роҳбари давлат ва маъмурони давлатӣ дар амалисозии адолати судӣ мустақиман ва ё бавосита бо роҳҳои гуногун дар қабули қарор аз ҷониби ин ниҳодҳои судию қвазисудӣ таъсири муайян доштанд.

Муаллифи диссертатсия дар заминаи таҳлили андешаҳои муҳаққиқон дар таҳқиқоти диссертатсионӣ чунин хулосаҳои зеринро оид ба сабабҳои пайдоиши суди маъмурӣ дар шакли суди шоҳӣ (Боргоҳи Дод ва мазолим) овардааст:

- аввалан, мазолим дар марҳилаи исломӣ таҳти таъсири мавҷудияти шабех – ниҳоди адолати судии шоҳӣ (Боргоҳи Дод) таъсис меёбад;

- сабаби дувум, мавҷудияти ҳолатҳое, ки қозӣ ҳаллу фасли одилонаи парвандаро наметавонист кафолат диҳад ва мавҷуд набудани ниҳоди дигаре, ки бо рад кардани баррасии дъявоҳо нисбат ба мансабдорони бонуфуз ё ашхосе, ки ҳокимијату обрӯ доранд;

- сабаби сеюм, дар муҳлати қутоҳтарин баррасӣ намудани даъво аз ҷониби маъмурият, яъне самаранокии фаъолияти маъмурият дар баррасии баҳсҳои судӣ ва дъявоҳо;

- сабаби чорум, бо таҷрибаи ҳуқуқтагбиқкунӣ, ҳангоме, ки ҳокимон қӯшиш ба ҳарҷ медоданд, ки меъёрҳои ҳуқуқиро бо муносибатҳои ҷамъияти мавҷуда мувоғиқ гардонанд;

- сабаби панҷум, маҳсусан дар таъсиси мазолим дар Туркия, он бо пайдоиши ҳуқуқи мусбат, яъне қабули қонунҳо дар ин давлат, алоқаманд карда шудааст.

Ҳамин тарик, ба андешаи муаллифи диссертатсия таъсиси суди маъмурӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихи тоҷикон сабабу заминаҳои гуногун дошта, ин ниҳод дар амалий намудани адолати судӣ ниҳоди саҳмгузор, комёб ва муваффақ эътироф шудааст.

Дар доираи зербоби сеюми боби якум - «**Даврабандии ташаккули ниҳодҳои адлияи маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон**» муҳаққиқ бо истифода аз ҷенакҳои муосири илмӣ даврабандии таърихи ташаккули ниҳодҳои амалисозандай адолати судии маъмурӣ ва адлияи маъмурӣ гузаронида муайян намудааст, ки дар асоси ҷенакҳои номбаршуда мо се давраи мустақими таърихи рушди ниҳоди суди мазолим ва панҷ марҳилаи рушди ниҳодҳои адлияи маъмурӣ ва ниҳодҳои амалисозандай адолати судии маъмуриро муайян кард: 1) давраи пайдоиши давлатдорӣ, аввалин механизмҳои адолати судӣ; 2) давраи зардуштии таърихи ниҳодҳои амалисозии адолати суди

маъмурӣ; 3) давраи исломии рушди ниҳодҳоиadolati суди маъмурӣ а) таъсис ва рушди ниҳодҳоиadolati суди маъмурӣ Xилофати Араб аз паёмбар то Аббосиён; б) рушди ниҳодҳоиadolati суди маъмурӣ дар худуди давлатҳои тоҷикон (аз давраи ҳукмронии Сомониён то Аморати Бухоро); 4) унсурҳои амалисозандай адлияни маъмурӣ (1917-1987); 5) таъсис ва фаъолияти ниҳодҳои амалисозандайadolati судии маъмурӣ ва адлияни маъмурӣ (1987/1991-то имрӯз).

Нуқтаи назари пешниҳодшуда муҳимтарин паҳлӯҳои таърихи рушд ва ҳусусиятҳои хоси ташаккули ниҳодҳои ҳуқуқ ва давлатдориро инъикос карда, ҳамзамон наметавонад баъзе дигаргунҳои муҳимми онҳоро, ки дар мавқеи ҳуқуқӣ, салоҳият ва принсипҳои таъин ба мазолим ба вуқӯй омадаанд, нишон дихад. Ин дигаргунҳо дар давраи рушди исломӣ ба вуқӯй омад, ҳангоме ки ба сифати судя дар мазолим натанҳо халифон ё сарварони давлат, балки вазирон, амирон, минбаъд ҳуқуқшиносон ва дар баъзе ҳолатҳо қозиён фаъолият менамуданд. Ҳамаи онҳо дар як вақт ҳам вазифаи маъмурӣ ё суди умумӣ ва ҳам суди мазолимро иҷро мекарданд. Ҳамзамон, пешбурди истеҳсолоти судӣ дар рӯзҳои муайянӣ ҳафта аз ҷониби қозии давлат, ба андешаи мо, аз тағиیر ёфтани мавқеи ҳуқуқии мазолим ва паст гардиҷани эътибори он дар давлатҳои мазкур шаҳодат медиҳад.

Муаллифи диссертатсия қайд менамояд, ки новобаста аз ҳусусияти хоси мурофиаи маъмурӣ дар давраи ҳукмронии ҳар як сулола ё ҳукмронони алоҳидай ҳамон сулола ҳамаи онҳо таъсири бузурги дини ҳукмфармо ва фарҳангу тамаддуни исломиро дар фаъолияти худ эҳсос мекарданд.

Ин далел асоси дар даврабандии таърихи суди маъмурӣ аз ҷониби муаллифи диссертатсия афзалият додан ба даврабандии тамаддунӣ гардид.

Аз ин рӯ, муаллифи диссертатсия қайд намудааст, ки даврабандии мазкур сухани охирин дар ин масъала набуда, бо пайдо шудани факту далелҳо ва омӯзиши боз ҳам комилу пурраи мавзӯй он метавонад тағиир ёбад. Муҳимтар аз ҳама, интихоб намудани ченаку тарзу усули даврабандӣ аст, ки ба

мақсадҳои пешгузоштаи муҳаққиқ ба таври комил ва ҳамаҷониба ҷавобгуй бошад. Аз ин нуқтаи назар, интихоби ченаки лозима масъалаи муҳимми методологӣ ба шумор меравад.

Боби дуюми диссертатсия - «**Ташаккул ва рушди ниҳодҳои адлияни маъмурӣ ваadolati судии маъмурӣ дар давраи низоми ҳуқуқии зардуштӣ**» аз се зербоб иборат иборат аст.

Дар доираи зербоби якуми боби дуюм - «**Ташаккул ва рушди Боргоҳи Дод - суди шоҳӣ дар марҳилаи зардуштии таърихи давлатдории тоҷикон**» муаллифи диссертатсия яке аз ниҳодҳои нодирӣ адолати судии маъмурӣ - Боргоҳи Дод дар таърихи давлатдории ориёни тоҷиконро дар заминай адабиёти мавҷуда, омилҳои пайдоиш, маҳсусияти ниҳод ва тарзу усули фаъолияти он ошкор ва мавриди таҳлил қарор додааст.

Муаллифи диссертатсия маҳсус қайд менамояд, ки давлатдории тоҷикон таърихи бостонӣ дошта, дар тӯли тараққиёти он ниҳодҳои сершумори судӣ, идоракунӣ ва хифзи ҳуқуқ пайдо шуда ташаккулу рушд ёфтаанд. Баъзе падидаҳои давлатдорӣ дар давоми ҳазорсолаҳо фаъолият дошта, такмилу рушду ёфта, ба ҷомеа хизмат расонида, идоракунии аҳолиро осон намудаанд. Ниҳодҳои дигари давлатдорӣ, ки пайдоши онҳо бо талаботи давраҳои мушаҳҳаси таъриҳӣ вобаста буд, тадриҷан мавқеи дуюмдарача гирифта, сипас, тамоман аз байн рафтаанд. Новобаста аз ин ҳолат ин падидаҳои давлатдорӣ дар таърихи ҷомеаи тоҷикон нақши бузург дошта, таҷрибаҳои нодир аз худ боқӣ гузоштаанд. Ниҳодҳои давлатдорие низ вучуд доштанд, ки муҳлати амали онҳо давраи тӯлонии таърихиро дарбар гирифта, сулолаҳои гуногуни ҳоким онҳоро барои идоракунии ҷамъият ва ба танзим даровардани муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ дар марҳилаҳои гуногуни давлатдорӣ васеъ истифода мебурданд.

Дар ҷараёни таъсис ва амали ин гуна падидаҳои давлатдорӣ таҷриби ғанини танзими муносибатҳои соҳаи мушаҳҳас фароҳам омада, амалияни ғанини идора ва ҳаллу фасли масоили ба вуқӯъомада тарҳрезӣ гардида, сатҳи шуур ва фарҳангӣ ҳуқуқии омма боло мерафт. Албатта, имрӯз як қисмати зиёди ниҳодҳои

таърихии давлатдории тоҷикон аллакай амал намекунанд, аммо ин маъни онро надорад, ки зарурати мавриди тадқиқот қарор гирифтани онҳо вучуд надорад. Дар ин маврид ҳикмати ҳалқро ёдрас кардан, ки «ҳама чизи нав - ин чизи қуҳнае, ки хуб фаромӯш шудааст» қобили қабул мебошад. Аз ин лиҳоз, тамоми иттилооти дастрасгардида дар бораи мазмун ва моҳияти фаъолияти ниҳодҳои мазкур, ки дар сарчаашмаҳои гуногун инъикос ёфтааст, бояд тибқи усулҳои илмӣ, объективона мавриди омӯзиш, хуласабарорӣ ва баҳодиҳӣ қарор дода шавад.

Ба андешаи муаллифи диссертатсия, новобаста аз падидаҳои бостонӣ ва ё муосир будани онҳо арзиши сиёсӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ, ҳукукӣ ва аз ҳама муҳим, илмию амалии падидаҳои таърихии давлатдории ҳалқи тоҷик бояд муайян карда шавад, чунки аз як ҷониб мавҷудияти ин ё он ниҳоди давлатдорӣ баёнгари эҷодкории ниёғони мо дар самти давлатдорӣ буда, аз ҷониби дигар, ҳолигии мавҷуда дар маърифати таърихи давлатдории тоҷикон комил мегардад.

Муаллифи диссертатсия дар натиҷаи таҳлили зербоби мазкур ба ҷунин хулоса омадааст, ки ба амал баровардани адолати судӣ аз ҷониби мақомоти динӣ ва маъмурӣ моҳияти мутлаки ҳукуқҳои ҳокими олиро нишон медиҳад, ки метавонист доираи ваколатҳои тамоми шаҳсони мансабдорро дар давлат таъйин ва муайян намояд. Файр аз ин, ҳокимияти судии сарвари давлат бевосита дар шакли суди шоҳӣ, суди маъмурӣ ба амал бароварда мешуд, ки новобаста аз ҳусусиятҳои хоси шакли худ ва ба назар гирифтани ва ё нагирифтани ҷараёни пешбуруди истехсолоти судӣ метавонист ба таври фаврӣ дарьвоҳои гуногунро ҳаллу фасл намояд.

Зербоби дуюми боби дуюм - «**Мақомоти суди мазҳабии мархилаи зардуштӣ**» ном дошта, зимни баррасии он муаллиф ҷунин иброз медорад, ки низоми судҳои мазҳабӣ сарвари давлат, Шӯрои давлатӣ, Мубади Мубадон ва судҳои одии мазҳабиро дар бар гирифта, мақомот ва амалдорони номбаршуда салоҳияти баррасии парвандҳои мазҳабиро доштанд. Ҳаҳусусияти фаъолияти онҳо ҳамчун суди маъмурӣ баромад кардани онҳо буд.

Дар зербоби мазкур муаллифи диссертатсия амалинамоии адолати судӣ аз ҷониби суди диниро таҳлил намудааст, ки

фаъолияти он, субектҳои амалинамоии он, амалӣ гардидани хукми суд маҳсусиятҳои алоҳидаи худро доштанд.

Муаллифи диссертатсия ба таври мушаҳҳас қайд менамояд, ки дар давраи давлатдории Сосониён чиноятҳои аз дин баргаштан «куфр» ё «кофир шудан»-ро марзбон баррасӣ мекард. Дар ин иттилоот ё нофаҳмие вучуд дорад, чунки марзбон аз давраи Ҳахоманишиҳо то Сосониён аз роҳбари артиши якчанд вилоят то сарвари вилояти сарҳадӣ мазмуни вазифа иваз шуда бошад ҳам, марзбон мансабдори ҳарбӣ ва ё гражданини давлатӣ бокӣ мемонад. Мумкин дар иттилоот номи додраси мушаҳҳас омада бошад. Агар дар ҳақиқат, мансабдори маъмурии давлат - марзбонҳо чиноятҳои диниро баррасӣ намоянд, пас, тафтишту баррасии ин гуна чиноятҳо аз ҷониби ҳокимиюти маҳал бурда мешудааст. Ин гуна воқеяят вучуд дошта метавонад, чунки империяи чи Ҳахоманишиҳо ва чӣ Сосониён ҳудуди бузургеро фаро гирифта, ҳодисаҳои мазкур нодир набуданд ва давлат метавонист мубориза бар зидди чиноятҳои зиддидиниро натанҳо ба зиммаи мақомоти марказӣ, балки ба зиммаи ҳокимони маҳалӣ гузошта бошад.

Ба ҳар ҳол новобаста аз он, ки таҳқиқу тафтиши чиноятҳои зиддидиниро кӣ бурдааст, ин чиноятҳоро Шӯрои давлатӣ баррасӣ мекард ва дар он Мубади Мубадон ба сифати айборкунандай давлатӣ ва додрас баромад мекард.

Муаллифи диссертатсия иброз менамояд, ки дар адабиёти илмӣ оид ба салоҳияти Мубади Мубадон дар баррасии кулӣ чиноятҳои динӣ иттилоот вучуд дорад. Мубади Мубадон салоҳияти баррасии мустақилонаи чиноятҳои диниро дошт. Аз ин сабаб девони Мубади Мубадонро суди маҳсус номидан мумкин аст, ки предмети баррасии маҳсуси худро дошт. Таносуби ниҳоди Шӯрои давлатӣ ва ниҳоди Мубади Мубадон ба ҳайси суди динӣ дар он буд, ки Шӯрои давлатӣ асосан баррасии чиноятҳои диниро ҳангоме баргузор менамуд, ки Сарвари давлат супориши маҳсус содир намояд. Дар ҳамаи дигар ҳолатҳо баррасии чиноятҳои динӣ ба зиммаи Мубади Мубадон ва суди мазҳабӣ гузошта шуда буд.

Дар ҳошияни зербоби сеюми боби дуюм - **«Амалисозии адолати судӣ аз ҷониби судҳои маъмурий ва мақомоти ҳифзи хукуқ дар низоми хукуқи зардушт»** муаллиф фаъолияти суд ва

мақомоти дигари маъмурӣ ба сифати ниҳоди амалисозандай адолати судии маъмурӣ ва адлияни маъмурӣ дар марҳилаи зардуштии таърихи давлатдории тоҷикон мавриди пажӯҳиш қарор дода, мақомот ва амалдорони салоҳияти баррасии парвандаҳодоштаро дар ин марҳила муайян ва фаъолияти онҳоро таҳлил намудааст.

Дар зербоби мазкур муаллифи диссертатсия қайд менамояд, ки новобаста аз вуҷуд доштан ё надоштани Шӯрои давлатӣ дар аксар ҳолатҳо барои баррасии масоили барои кишвар чомеа ва ҳокимият аҳамияти хоссадошта, сарвари давлат аз ҳисоби донишмандон, ашрофон, рӯҳониён, намояндағони мақомоти идоракунӣ ва ё мақомоти қудратӣ, ҳатто мушовирону надимон ва вазирон Шӯро таъсис медоданд, то роҳҳалҳои масоили мавҷударо таҳия ва барои амалӣ намудан пешниҳод намояд.

Боби сеюми диссертатсия - «**Ниҳодҳои адлияни маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар давраи низоми ҳуқуқии исломӣ**» аз панҷ зербоб иборат аст, ки муаллиф дар он мақомот ва амалдорони алоҳидай амалисозандай адлияни маъмурӣ дар марҳилаи исломии рушд мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Зербоби якуми боби сеюм ба масъалаи - «**Ташаккӯл ва рушди ниҳоди мазолим дар марҳилаи исломӣ**» баҳшида шудааст. Муаллиф масъалаи пайдоиш ва ташаккули яке аз нодиртарин ниҳоди адолати судӣ – ниҳоди мазолимро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, омилҳои таъсис ва марҳилаҳои рушди онро таҳлил кардааст.

Муаллифи диссертатсия иброз доштааст, ки баррасии баҳсу даъвоҳо аз ҷониби суд, яъне амалинамоии адолати судӣ натанҳо дар дини зардуштӣ, балки дар ислом низ фаъолияти дорои ҳусусияти муҳимми динӣ дошта, ки бевосита ба сиёsat ва давлатдорӣ алоқа дорад, эътироф мегардад. Аҳамияти принципи адолат дар ҳуқуқи исломӣ дар талаботи сарчашмаҳои асосии ҳуқуқи мусулмонӣ – Қуръон ва суннат инъикос мегардад.

Муаллиф қайд намудааст, ки ниҳоди мазолим дар давраи паёмбари ислом аз нав таъсис гардида, се марҳилаи ташаккӯл ва рушдро дар давраи давлатдории Хилофати араб тай намуд. Дар натиҷаи ташаккули ниҳоди судии мазолим, доираи ваколат ва

тобеияти судии он муайян гардида, мавқеи хукукии қозии (нозири) мазолим ба расмият дароварда шуд, ки ин ҳолатҳо ва мақоми ниҳод аз ҷониби мухолифони Аббосиҳо - давлати Фотимиён, минбаъд аз тарафи дигар давлатҳо низ қабул ва истифода гардидааст.

Дар зербоби мазкур, муаллифи диссертатсия хulosабарорӣ намуда, қайд кардааст, ки ниҳоди мазолим, ки аз ҷониби Хилофати арабу исломӣ эҳҷа гардида, дар марҳилаи таърихи давлатдории исломии тоҷикон рушд меёбад ва ба соҳтори мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба тарики устувор ворид шуда, мақомоти олии назоратӣ ва баамалбарории адолати судӣ дар ҳудуди Тоҷикистони тошӯравӣ эътироф мегардад, ки тачрибаи амалии зиёда аз ҳазорсолаи таҳиянамудаи он мояни ифтихор ва сабаки таъриҳӣ ба шумор меравад.

Зербоби дуюми боби сеом - «**Соҳтор, тарзи ташкил ва ваколатҳои суди мазолим**» унвон шудааст. Зимни баррасии зербоби мазкур мӯҳаққиқ дар қатори масоил пайдоишу рушд, масоили ташкилий, фаъолияти рӯзмарра ва соҳтори мазолим баррасӣ гардида, салоҳияти мазолим ва масоили зерубеи он таҳлил намудааст. Дар ин зербоб муаллиф ба масъалаи ваколатҳои мазолим ҳамчун ниҳоди суди маъмурӣ ва хусусиятҳои ташкили кори он дикқат махсус додааст.

Муаллифи диссертатсия иброз медорад, ки ниҳоди мазолим мақомоти мӯҳимтарини баамалбарории адолати судӣ дар давлатҳое, ки дар ҳудуди Тоҷикистон дар марҳилаи исломии таърихи рушди он пайи ҳам таъсис ёфта фаъолият доштанд, ба шумор мерафт ва аз ин лиҳоз ба масъалаи таъсис, фаъолият, ташаккул ва таъиноти он таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир мегардад. Ниҳоди мазолим моҳиятан ниҳоди олии судии давлат, мақоми амалисозандай адолати судии маъмурӣ ва механизми мӯҳимми мусоидат дар раванди ҷорӣ кардани тартиботи хукуқӣ ва қонуният дар кишвар буда, парвандаҳоеро, ки иштирокчиёни он мансабдорону ашҳоси қудратманд, аз ҷумла узви хонадони шоҳ, шоҳзодаҳо ва гайра буданд, мавриди баррасӣ қарор медод.

Бо хulosai муаллиф таҳлили ваколатҳо ва баҳсҳои зерубеи мазолим дар марҳилаҳои гуногуни таъриҳӣ дар шахсияти худ

асосан суди шохӣ, суди маъмурӣ, ниҳоди амалисозииadolati судии маъмуриро таҷассум менамуд. Онро ниҳоди суди маъмурӣ номидан мумкин аст, чунки яке аз ҷонибҳои иштирокӣ, асосан ҷавобгар мансабдорони давлатӣ буда, баҳс нисбат ба ҷавобгарии онҳоро судияи суди умумӣ (қозӣ) бо сабабҳои гуногун баррасӣ карда наметавонист

Дар зербоби боби сеюм - **«Истехсолоти судии мазолим ва маҳсусияти он»** мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллифи рисола ба шакл ва тарзҳои истехсолоти судии мазолим дикқати маҳсус дода, шаклҳои гуногуни баррасии парвандаҳоро аз ҷониби мазолим, хусусияти он вобаста аз субъект – судияи суди мазолим ошкор намудааст.

Ба андешаи муаллифи рисола, ҳангоме ки сухан дар бораи баамалбарорииadolati судӣ ё ниҳодиadolati судӣ меравад, қабл аз ҳама, тартиби баррасии даъво ё шикоятҳо, ки бо қонун дар шакли мурофиавӣ барои муайян кардан ҳақиқат ва баҳодиҳии далелҳо ва ҳукуқҳои яке аз тарафҳо мӯқаррар қарда шудааст, дар назар дошта мешавад. Аз ин лиҳоз, ба мазолим ҳамчун ниҳодиadolati судӣ шакли маҳсуси мурофиавии баррасии баҳсҳою даъвоҳо хос мебошад. Муаллифи диссертатсия қайд менамояд, ки яке аз хусусиятҳои мухимми суди мазолим он аст, ки мазолим метавонист даъвою шикоятҳоро ҳам дар доираи шакли ҷиддии мурофиавӣ ва ҳам берун аз доираи танзими он баррасӣ намояд. Бо дарназардошти он, ки ба ҳайси қозӣ дар мазолим кӣ баромад дошт, дорои қадом ваколатҳо буд, мазолим баъзан дар шакли мурофиавӣ, инчунин, дар шакли одӣ, яъне шакли маҳсусгардонида, гузаронида мешуд, қозии мазолим дар ғайби ҷабрдида, ҷавобгар, шоҳидон, дар асоси воқеяти аризаҳо ва дониши худ дар бораи моҳияти кор метавонист қарор қабул намояд.

Дар ҳошияи зербоби мазкур мӯҳаққиқ ба ҷунин ҳулоса расидааст, ки натанҳо суди мазолим ба сифати суди маъмурӣ амал менамуд, балки яке аз самтҳои мухимтарини фаъолияти мазолим истехсолоти иҷроия (фаъолияти бевоситаи маъмурӣ) буда, таҳлили назариявии фаъолияти он нишон медиҳад, ки дар ин ҷода мазолим корҳои зиёдеро барқарор қарданӣ адлуadolat ва

устуворгардонии тартиботи ҳуқуқӣ дар кишвар анҷом медод. Нерую қудрати ин ниҳод барои ба таври самаранок амалӣ намудани самтҳои гуногуни фаъолият имконият медод.

Зербоби чоруми боби сеюм - «**Мақомоти суди мазҳабии марҳилаи исломӣ**» унвон шудааст. Зимни баррасӣ, муаллифи рисола дар он субъектҳои баррасии парвандаҳои динӣ ва мақомоти амалисозанди адолати судӣ дар масоили мазҳабиро муайян намуда, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Муаллифи рисола маҳсусан қайд менамояд, ки дар марҳилаи исломии рушд ниҳоди мухимтарини адолати судӣ ниҳоди қозӣ ба шумор рафта, қозиёт мақомоти ҷавҳарии амалисозанди ҳокимияти судӣ ба шумор меравад.

Муҳакқик чунин иброз менамояд, ки дар марҳилаи исломии рушд қозӣ ягона ниҳоди судии амалисозанди адолати судӣ нисбат ба ҳамаи самтҳои танзими ҳуқуқӣ ба шумор рафта, метавонист нисбат ба қулли баҳсҳои ҳуқуқӣ қарору ҳукм қабул намояд. Вазъияти номбаршуда, ҳолатҳоеро истисно намекунад, ки дар кишварҳои исломӣ ниҳодҳои дигари амалисозанди адолати судӣ, аз қабили қозии аскар, мазолим, муҳтасиб, мақоми шайхулислом ва ғайра ба вучӯд омада буд. Албатта, ба истиснои баъзе воқеаҳои баамаломада, дар аксари ҳолатҳо ҷиноятҳои диниро сарвари давлат, қозикалон, қозӣ, садр, мазолим, муҳтасиб, раиси табақаҳо, ҳокимон низ салоҳияти баррасӣ кардан доштанд.

Ба андешаи муаллифи диссертатсия иттилоот оид ба мазолим дар ҳалли баҳсҳои динӣ хусусиёти зеринро дошт: онро сарвари давлат ва ё вазир дар ҷаласаи маҳсус бо иштироки фақехону сайидзодагон, ки ҳамагӣ аҳли уламои динӣ буда, дар ҳалли масъалаи мазкур мутахассис буданд, баррасӣ менамуд. Ҷазои мукарраргардиди барои ҷиноятҳои динӣ бетаъхир амалӣ мешуд.

Муҳакқик қайд менамояд, ки таҷрибаи таърихии баррасии қазияи ҷиноятҳои динӣ дар он аст, ки агар ҷиноятҳои зиддиинӣ дар шакли наҳзати динӣ, пайдоиши фирқаи нав бошад, пас, он аз ҷониби сарвари давлат ва шӯрои давлатӣ мавриди баррасӣ қарор мегирифт, агар он аз ҷониби фарди мушаҳҳас дар шакли баргаштан аз дин (иртидод), носазогӯй, эътироф накардани

унсурҳои он ва ғайра бошад, аз ҷониби қозиҳои маҳсус таъиншуда ва ё қозӣ – суди умумӣ мавриди баррасӣ қарор мегирифт.

Ғайр аз ин, тафтиши парвандаҳое, ки бо ҷиноятҳои дину мазҳаб алоқаманд мебошанд, аз ҷониби мансабдори ҳокимияти маҳаллӣ низ сурат мегирифт.

Ҷинояту гуноҳҳои сабук ва ё амалу гуфтори мункар, ки ба ахлоқу одоти мазҳабӣ ва ё амалҳои манъшуда даҳл доштанд, аз ҷониби муҳтасиб ва минбаъд раис мавриди баррасӣ қарор дода мешуданд.

Дар зербоби мазкур муҳаққик ба хулоса омадааст, ки мақомот ва мансабдорони гуногун, аз ҷумла суди мазолим, ҷиноятҳоро мӯкобили дин баррасӣ менамуд. Судҳои мазкур салоҳияти фавқулода доштанд ва маҳз онҳо ҳуқуқвайронкуниҳои ҳам маъмурӣ ва ҷиноятҳои вазнинтаринро баррасӣ мекарданд.

Дар зербоби панҷуми боби сеом - «**Тавсифи умумии адолати судии ниҳоди муҳтасиб (раис)**» ба таври муфассал омилҳои таъсиси ниҳоди муҳтасиб, таърихи такомул ва рушди он, вазифаҳои динию сиёсии он дар ҷомеа, ваколати он дар баррасии баҳсҳои ҳуқуқӣ, маҳсусияти салоҳияти баррасии парвандаҳои аз ҷониби муҳтасиб мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллифи рисола, аз ҷумла қайд намудааст, ки муҳтасибон дар марҳилаи исломии давлатдории тоҷикон асосан барои ҳар як шаҳру ноҳия таъйин карда мешуданд. Дар давлати муназзами Сомониён яке аз девонҳои сернуфуз девони муҳтасиб буда, самтҳои муайянни амалисозии вазифаҳои ҳудро дошт. Ин девон минбаъд дар давлатҳои дигари ҳудуди Тоҷикистони таъриҳӣ эҳё ва идома ёғта вазифаҳои муайянро ичро мекард.

Муҳаққик қайд менамояд, ки пеш аз ҳама, муҳтасиб чун ҳимоягари ҳуқуқи истеъмолии раийат баромад намуда, фаъолияти бозорҳо таҳти назари ў буд. Муҳтасиб натанҳо истифодаи дурусти санги тарозу, инчунин, фурӯши моли ҷоиз ва аз болои нарҳҳои бозор низ назорат бурда, дар ин самт ҳаққи манъ қардан, роҳ надодан ба қонуншиканӣ ва дар охир, мӯқаррар намудани ҷазо ва ичро намудани онро низ дошт. Ҷанбаи дигари фаъолияти муҳтасиб, баррасии баҳсҳои қарз буда, маҳсусан дар давраи идоракуни сулолаи манғитҳо муҳаққиқон бештар ба ин масъала

машғул гардиданси раисро таъкид кардаанд. Ҷанбаи муҳими фаъолияти муҳтасиб чуноне, ки дар саҳифаҳои пештар қайд гардидааст, назорат аз болои иҷрои талаботи дини ислом буд. Ин талабот бештар ба соҳаи ахлоқи чомеа алоқаманд буда, ба тарбияи динию ахлоқии чомеа таъсиррасон буд. Дар ин самт низ муҳтасиб салоҳияти мачбурсозӣ ва ҷазо доданро доро буд. Аз ин сабаб, ниҳоди мазкур – мансаби давлатии хусусияти сиёсии динидошта эътироф шудааст.

Муаллифи диссертатсия иброз медорад, ки муҳтасиб мақоми давлатии маъмурӣ бошад ҳам, салоҳияти васеи судӣ дошт, аз ин сабаб, онро ниҳоди судӣ низ ном мебаранд.

Дар ҳошияни зербоби мазкур муҳаккик қайд менамояд, ки муҳтасиб натанҳо фаъолияти намоянҷагони ҳар як қасбро дар алоҳидагӣ назорат карда, дар сурати зарурат адолати судиро нисбат ба онҳо амалӣ менамуд, балки дар ҳолати ба вучӯд омадани зиддият ва баҳсҳо миёни намоянҷагони як қасб, инчунин, намоянҷагони қасбҳои гуногун, табақа ва қиширҳои гуногун дар чомеа баррасии онҳо низ ба зиммаи муҳтасиб гузошта шуда буд. Механизми баррасии ин гуна баҳсҳо ҷунин буд: Муҳтасиб бо иштироки фаъоли нойибону орифон, инчунин, намоянҷагон – пирони ин қасбҳо таҳқиқи масъала мекард ва дар натиҷаи он қарор қабул мекард.

Ҳангоми қабули қарор андешаи иштирокчиёни муроғия ба назар гирифта мешуд. Дар ин гуна парвандаго қарор асосан бо роҳи созиши манғиати тарафҳо бо назардошти талаботи ҳукуқ қабул ва мазмуни он ба ҷонибҳо фахмонида мешуд.

Боби ҷоруми диссертатсия - «**Амалисозии адолати судии маъмурӣ аз ҷониби амалдорони давлатӣ ва мақомоти ҳифзи ҳукуқ дар таърихи давлатдории тоҷикон**» аз се зербоб иборат аст.

Зимни баррасии зербоби якуми боби ҷорум - «**Амалисозии адолати судӣ аз ҷониби судҳои маъмурӣ ва мақомоти ҳифзи ҳукуқ**» муаллифи диссертатсия, амалисозии адлияи маъмурӣ аз ҷониби мақомоти маъмурии давлатиро мавриди баррасӣ қарор дода, дар ин зербоб ошкор карда намудааст, ки дар таърихи давлатдории тоҷикон маҳсусан дар давраи мустамликовии он дар

худуди кишвари Туркиситон мухлати муайян раиси суд шахси ҳарбӣ – маъмурӣ буда, ин судҳоро низ суди маъмурӣ номидан мумкин аст, чунки аз интиҳоби судя то қарори қатъӣ қабул намудани он маъмурон ба фаъолияти амалисозии адолати судӣ даҳолат доштанд ва ин сиёсати давлатии Русия дар ин марҳила буд.

Ба андешаи муҳаққик, мазолим дар аксар ҳолат ҷиноятҳои содиркардаи ҳарбиён ва қонуншиканиҳои вазнинро баррасӣ менамуд, ҳарчанд дар таҷрибаи баррасии судии мазолим баррасии қонуншиканиҳои маъмурӣ низ кам набуданд.

Муҳаққик дар заминаи таҳқиқот дар зербоби мазкур қайд намудааст, ки сарвари давлат ҳамчун зинаи олии мақомоти судӣ ба сифати судя дар шаклҳои гуногун адолати судиро амалӣ намуда, дар аксар мавриди тибқи талаботи суди маъмурӣ амал намуда, талаботи суди умумиро сарфи назар менамуд.

Муаллифи диссертатсия, ҳамчунин, иброз менамояд, ки дар амалинамоии адолати судии маъмурӣ суди ҳарбӣ низ иштироки фаъолона дошта, дар мавриди қонуншиканиҳои маъмурӣ тартиботи мурофиавию талаботи суди умумиро дар аксар мавриди истифода ва баъзан сарфи назар намуда, дар заминаи талаботи суди маъмурӣ амал мекард. Дар сурати дар маҳал вучуд надоштани суди ҳарбӣ, ниҳоди мазолим қонуншиканиҳои маъмурию ҷиноятни ҳарбиёнро низ баррасӣ менамуд.

Ба хуносай муҳаққик дар ин зербоб ашхосе, ки аз озодӣ маҳрум карда мешуданд, новобаста аз вазнинии кирдор ва ҷинояти содирнамудаашон, танҳо тасодуф метавонист сабаби озод шудан аз он гардад.

Зербоби дуюми боби чорум - «**Салоҳияти мақомоти шаҳрбонӣ (шехна, шурта, миришаб, қурбошӣ)** дар амалисозии адолати судӣ» номгузорӣ гаштааст. Ба андешаи муаллиф, масъалаи амалисозии адлияи маъмурӣ аз ҷониби ниҳоди полис, хизматчиёни вазорати корҳои дохилии ҳамон давра меравад, ки натанҳо боздошт, таҳқиқ, балки дар як қатор масъалаҳо ваколати баррасии судии баҳсхоро доштанд.

Муаллифи диссертатсия қайд менамояд, ки тибқи таҳлилҳо, аксариати кулли баҳсхои хукуқие, ки дар байнӣ аҳолӣ пайдо

мешуд, пеш аз ҳама, күшиш мекарданد, ки дар ҷояш баррасӣ намуда, роҳи ҳалли онро ёбанд. Арбобу роҳбарони маҳал пеш аз ҳама, барои нигоҳ доштани обрӯю эътибори худ, күшиш мекарданд, манфиати ҷонибҳоро ба назар гирифта, баҳсҳоро мустақилона ҳаллу фасл намоянд

Дар зербоби мазкур, муҳаққиқ иброз намудааст, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ, андешаҳои мутафаккирони бузург ва сиёсатмадорони шаҳир, гувоҳи он аст, ки қатъи назар аз воқеяяти ин ҳолатҳо дар риштai давлатдорӣ бо чунин тартиби вижга, умед ва орзуи ҳалқ ба қудрати ҳалифа ва шоҳ дар масири таърихи афкори ҳуқуқии миллат, ҳамчун навъи хоссаи ҳокимияти судӣ, ки тавонад беадлии ҳокимону зимомдоронро садди роҳ гардад, бешак, қавӣ ва устувор буд. Ин ҳолати вучуди мафкуравии судҳои маъмуриро дар андешаи ҳуқуқии омма ва аҳли илми он давр ташаккул ва устувор месоҳт. Махӯз ҳамин эътиmod, ҳамин навъи шаклҳои идеалии дастрасӣ ба адли шоҳӣ ва ҳалифаҳо буд, ки соҳторҳои судии маъмурий дар шакли мазолим то ба сатҳи девон расид.

Муаллифи диссертатсия дар назар дорад, ки мардуми ҳаққӯ ва адолатпеша дар низоми идораи худ ба замми мақомоти расмии судҳои маъмурий боз чунин навъу намудҳои ғайримуқаррарии татбики мурофиаи маъмурии судҳои маъмуриро дар давраҳои муайяни таърихӣ доро будаанд,

Зербоби чоруми боби чорум - «**Амалисозии адолати судӣ аз ҷониби амалдорони давлатӣ ва сарварони ҷамъияти дар маҳал**» номгузорӣ гашта, муҳаққиқ қайд менамояд, ки амалисозии адолати судӣ аз ҷониби амалдорони давлатӣ ва сарварони ҷамъияти дар маҳал шуда, чунин ҳусусияти ин марҳила ошкор гардиааст, ки ҳатто ҳангоми муроҷиат ба суди умумӣ – қозӣ дар аксар ҳолат парванда моҳиятан аз ҷониби мулозим, ёрдамчӣ, роҳбари деха, ашҳоси дар гузашта соҳибмансаб баррасӣ мешуданд. Роҳбарони маҳал күшиш менамуданд, барои «обрӯи» худро нигоҳ доштан, тарафҳоро ба оштӣ ва гузашту созиш моил ва ё мачбур намоянд.

Ба андешаи муҳаққиқ дар ин зербоб амалисозии адолати судӣ вобаста ба маҳал, мавҷудияти ниҳодҳои маҳсус, мансабдорон,

замону макон ва омилҳои дигар, метавонист аз ҷониби ниҳоду мансабдорони гуногун амалӣ шавад.

Ҳамчунин, муаллифи диссертатсия иброз медорад, ки аксарияти амалдорони амирӣ ва бекигариҳо салоҳияти баррасии баҳсҳои ҳукуқиро доштанд. Мансабдороне, ки амир таъин мекард, салоҳияти бештар доштанд. Ҳар яке аз ин амалдорон дар тобеияти худ, вобаста ба рутбаю мансабашон, шумораи муайяни навкаронро нигоҳ медоштанд, ки дар тамоми намуди фаъолияташон, аз ҷумла ҳангоми ҳозир намудани айбдоршавандагон ба маҳкама, ҷустуҷӯи онҳо, иҷрои қарори амалдорони давлатӣ ва суд, ба онҳо кумак мерасониданд.

Боби панҷуми диссертатсия - «**Таҳаввулот, идомат ва дурнамои тақмили раванди амалисозии адолати судии маъмурӣ ва адлияи маъмурӣ дар Тоҷикистон**» аз се зербоб иборат аст. Дар боби мазкур масъалаи таҳаввулот ва дурнамои рушди ниҳодҳои таҳқиқшаванд аз ҷониби муҳаққиқ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Зимни баррасии зербоби яқуми боби панҷум - «**Таҳаввулоти падидаҳои амалисозии адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистони Шӯравӣ**» муаллиф масъалаҳои таҳаввулоти падидаҳои амалисозии адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистони Шӯравӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, чунин ҳулосабарорӣ кардааст, ки новобаста аз пешниҳоди муҳаққиқони зиёд оид ба таъсиси суди маъмурӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ бо сабабҳои субъективӣ ин гуна суд таъсис нагардид.

Муаллифи рисола қайд менамояд, ки танҳо баъзе таркибҳои ҳукуқвайронкуниҳои маъмурӣ аз ҷониби суди умумӣ ва аз ҷониби мақомоти маъмурӣ баррасӣ мешуданд. Танҳо охири солҳои 80-уми асри XX ба баррасии судии баҳсу парванҷаҳои маъмурӣ диққат ҷалб гардида, низоми амалисозии адолати судии маъмурӣ ва адлияи маъмурӣ шакли муосирро соҳиб мегардад.

Муҳаққиқ дар зербоби мазкур қайд намудааст, ки барои шиносоӣ ва ба таври мушаҳҳас таҳқиқ намудани ташаккулу рушди адлияи маъмурӣ мо бояд даврабандии онро дар давраи шӯравии рушд анҷом дихем, чунки ҳарчанд он аз нуқтаи назари таърихи давлатдории тоҷикон як давраи комилро дарбар мегирад,

вале дар доираи ин давра марҳилаҳои нави ташаккули адлияи маъмурро метавонем чудо намоем.

Агар ба масъалаи даврабандии адлияи маъмурӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон назар андозем, пас, онро метавон ба давраи пайдоиш, давраи зардуштии ташаккул, давраи исломии рушд, давраи гузариш, давраи шӯравӣ ва марҳилаи муосири рушд тақсим намуд. Даврабандии умумӣ боз дар доҳили ҳар як давра мавҷуд будани марҳилаҳои муайянро истисно намекунад, ки он вобаста аз омилҳои гуногуни сиёсӣ, ҳуқуқӣ, таърихӣ ва омилҳои дигар тақсим шуданаш мумкин аст. Аз ин нуқтаи назар, дар доираи мавзӯи таҳқиқшаванда муҳаққиқ марҳилаҳои рушди таърихи адлияи маъмурро метавон дар давраи шӯравӣ низ қайд намудааст.

Дар ҳошияни зербоби мазкур муаллифи рисола ба хулоса омадааст, ки се марҳилаи муҳимми ташаккули адлияи маъмурӣ замина барои пайдоиш ва рушди адлияи маъмурӣ дар Тоҷикистони соҳибиستикӯл гардида, имконияти фаровон барои ташаккули босуръати он дар марҳилаи нави рушд пайдо гардид.

Зербоби дуюми боби панҷум - «**Ниҳоди суди маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон**» номгузорӣ гаштааст. Муҳаққиқ масоили муосири ташаккули қонунгузорӣ ва ниҳодҳои адолати суди маъмурӣ таҳлил намуда, дар қатори дастовардҳои давраи Истиқтолият як қатор масоили ҳалталаб ошкор намудааст. Инчунин, аз ҷониби муҳаққиқ дар ин зербоб пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузории соҳавӣ таҳия гардидааст.

Муаллифи диссертатсия қайд менамояд, ки дар оғози таъсис ёфтани Ҷумҳурии соҳибистикӯли Тоҷикистони адлияи маъмурӣ дар он мисли давраи шӯравии рушд ҳусусиятҳои зеринро дошт: шикоятҳо ҳам ба тартиби маъмурӣ ва ҳам судӣ баррасӣ мешуданд; тартиби баррасии шикояту парвандаго дар Кодексҳои мурофиавии амалкунанда чой дода шуда буд; даъвоҳои маъмурӣ аз ҷониби судҳои умумӣ, на маъмурӣ, баррасӣ мегардидаанд.

Ба андешаи муҳаққиқ, суди маъмурӣ дар низоми ниҳодҳои судӣ ҷой ва нақши худро дошта, ҳусусиятҳои хоси парвандагои маъмурӣ замина ва асоси таъсиси чунин судҳо дар Тоҷикистон мебошад. Яъне, дар масъалаи қабул ва таъсис додани ниҳоди

адолати маъмурӣ чои шакку шубҳа нест, ки онро қонунгузор дар Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» аниқ муайян кардааст. Масъалаи мушкилтарин дар ин самт интихоби шакл ва соҳтори ба шароити кишвари мо мувофиқу мутобики ниҳоди амалисозандай адолати судии маъмурӣ мебошад.

Зербоби сеюми боби панҷум - **«Идомат ва дурнамои унсурҳои адлияи маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»** номгузорӣ гашта, муҳаққиқ дар заминаи таҳқиқоти ҷанбаҳои гуногуни масоили мавриди таҳқиқ ҷараёни идомати амали меъёрҳои қабулшуда дурнамои рушди унсурҳои адлияи маъмурӣ таҳлил ва тавсияҳо барои истифода пешниҳод намудааст.

Муаллифи диссертатсия дар зербоби мазкур, маҳсусан қайд менамояд, ки шаҳрвандон ҳамарӯза бо мақомоти идоракунӣ рӯ ба рӯ ҳастанд ва мавҷудияти ниҳоди адолати судии маъмурӣ яке аз кафолатҳои конститутсионии ҳимоя ва амалисозии ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои ҳар як шаҳрванд буда, ба вучуд овардани механизмҳои доимоамалқунандаи миллӣ барои пешгирии қонуншиканию ҳуқуқвайронкунӣ дар ин самт, аз як ҷониб, обруйи кишвари моро дар арсаи ҷаҳонӣ баланд намуда, аз ҷониби дигар, ба таври воқеӣ барои ҳимояи ҳуқуқу манфиатҳои ҳар як нафар шаҳрванди Тоҷикистон хизмати сазовор мекунад.

Дар хулоса натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсмонӣ, хулосаҳои дорои ҷанбаи назариявӣ ва амалий, пешниҳоду тавсияҳои муаллифи диссертатсия, ки дар ҳар як бобу зербоб дар маҷмӯй акс ёфтаанд, дарҷ гардидааст.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

- қабули «Консепсияи рушди адлияи маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». Ба андешаи мо, як қатор пешниҳодҳое, ки дар таҳқиқоти муҳаққиқони адлияи маъмурӣ ва амалисозии адолати судӣ дар натиҷаи таҳлили масоили мазкур пешниҳод шудааст, лоиқи дастгирӣ ва амалисозӣ мебошанд. Маҳсусан, ҳангоме, ки ин пешниҳодҳо ба таври маҷмӯй аксари масоили ҳалталаб ва ё масоили муҳимми соҳаро дар бар мегиранд. Суҳан оид ба таҳияи консепсияи ташаккул ва рушди адлияи маъмурӣ меравад, ки

аввалин иқдоми чиддӣ дар таҳияи асосҳо ва биниши масъала дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад;

- қабули барномаи рушди ниҳоди адлияи маъмурӣ дар заминаи Консепсияи пешниҳодгардида, ки тибқи он қабули санадҳои нави соҳавӣ бояд ба назар гирифта шавад. Албатт, қабули барнома ба омилҳои гуногун вобаста буда, бояд чаҳорҷӯбаи рушди адлияи маъмурӣ дар он зикр гардад;

- мушаҳҳас намудани мақоми хукуқии ниҳодҳои адлияи маъмурӣ. Азбаски мақоми мазкур ба баррасии масоили баҳсталаби байни шаҳрвандон ва мақомоти маъмурӣ, ашхоси мансабдор машғул аст, бе мушаҳҳасу аниқ муайян кардани мақоми хукуқии он наметавонем, чойгоҳи маҳсуси онро дар байни ниҳодҳоиadolati судӣ мушаҳҳас намоем. Аз ин сабаб, дар Конститутсия ва Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» оид ба адлияи маъмурӣ ва ниҳоди онро амалисозанд бояд меъёрҳои мушаҳҳасу аниқ ворид карда шавад;

- қабул намудани Кодекси мурофиаи маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки мо онро ҷонибдорӣ мекунем;

- азбаски қонунгузории маъмурӣ натанҳо ба танзими кирдорҳои нав ниёз дорад, балки ба мураттабсозии таркибҳои аллакай дар он муқарраршуда низ талабот ба вучуд омадааст, бояд тамоми таркибҳои дар қонунгузорӣ ҷойдошта бори дигар бознигарӣ шавад, ки ташхису ревизияи маҷмӯй метавонад қонунгузории хукуқвайронкунии маъмуриро ба стандартҳои конститутсионӣ мувоғиқ гардонад;

- таҳия ва муайян намудани мазмуни истилоҳоти соҳаи хукуқи маъмурӣ ва мурофиаи маъмурӣ, ки дар қонунгузорӣ муайян нашудаанд;

- аниқ муайян намудани тобеияти идории баррасии парвандаҳои маъмурӣ. Барои муайян намудани тобеияти идоравии парвандаҳои маъмурӣ бояд таҳлили ҷиддии таҷрибаи мусоиди амалисозииadolati судии маъмурӣ ба назар гирифта, ин масъала низ баррасӣ гардад. Қайд намудан зарур аст, ки натанҳо таҷрибаи ҷаҳонӣ, балки таҷрибаи ниёғони мо, ки дар ҷараёни

давлатдории қадимаи худ ҳосил кардаанд, дар ин масъала ба мо кумак ҳоҳад расонид;

- раванди ислоҳоти судиу ҳуқуқӣ бояд ба самти таъсиси судҳои маъмурии мустақил равона гашта, дар он бояд андешаи мутахасиссони соҳа ба назар гирифта шавад, чунки соҳаи танзимшаванд яке аз душвортарин соҳаҳои илми ҳуқуқ буда, нозукиҳои танзими фаъолият ва амалу (беамалии) мақомот ва шахсони мансабдор намуд, шакл, моҳият ва мазмуни гуногун дошта метавонанд.

Хулоса, шаҳрвандон ҳамарӯза бо мақомоти идоракунӣ рӯ ба рӯ ҳастанд ва мавҷудияти ниҳоди адлияи маъмурӣ яке аз кафолатҳои конститутсионии ҳимоя ва амалисозии ҳуқуқ, озодиҳо ва манфиатҳои ҳар як шаҳрванд буда, ба вучуд овардани механизмҳои доимоамалкунандай миллӣ барои пешгирии қонуншиканию ҳуқуқвайронкунӣ дар ин самт, аз як ҷониб, обруйи кишвари моро дар арсаи ҷаҳонӣ баланд намуда, аз ҷониби дигар, ба таври воқеӣ барои ҳимояи ҳуқуқу манфиатҳои ҳар як нафар шаҳрванди Тоҷикистон хизмати сазовор мекунад.

**МАЗМУНУ МУҲТАВОИ АСОСИИ
ДИССЕРТАЦИЯДАР ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ
ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМИЙ
ДАРҔ ШУДААНД**

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмиӣ тақризшавандай тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Вазорати муассисаҳои олии таълимӣ ва илмиӣ Федератсияи Россия нашр шудаанд:

[1-М]. Одіназода, Р.С. Институты таджикской государственности (на примере мазалим) / Одіназода Р.С. // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия философия и право. – Душанбе. – 2010. - №3. – С. 106 – 110.

[2-М]. Одіназода, Р.С. Особенности формирования и юрисдикция мазалим / Одіназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. – 2011. - №12. (76). – С. 273- 278.

[3-М]. Одіназода, Р.С. Соотношение полномочий органов мусульманского правосудия. / Одіназода Р.С. // Известия Академии наук Республики Таджикистан. – Душанбе. – 2011. - №4. – С. 174-178.

[4-М]. Одіназода, Р.С. Суд и судопроизводство в сасанидский период в истории государственности Таджикистана / Одіназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. - №1 (77), 2012 – Душанбе. 2012. – С. 109 – 112.

[5-М]. Одіназода, Р.С. Причины учреждения института мазалим / Одіназода Р.С. // Вестник Российско-Таджикского (Славянского) университета. – Душанб. – 2012. - №1. – С. 125-129.

[6-М]. Одіназода, Р.С. Возникновение механизмов правосудия в авестийский период истории Таджикистана и мазалим как институт правосудия / Одіназода Р.С. // Вестник

Таджикского педагогического университета. – Душанбе. – 2012. - №3. – С. 98-103.

[7-М]. Одиназода, Р.С. Организация правосудия в сасанидский период истории Государственности Таджикистана / Одиназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. – 2012. -№3/1. (79). – С. 117-125.

[8-М]. Одиназода, Р.С. Формирование и развитие института мазалим в Арабском халифате / Одиназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. – 2012. - №3/2 (162). – С. 48-55.

[9-М]. Одиназода, Р.С. Ташкили адолати судӣ дар марҳилаи авестоии таърихи тоҷикон / Одиназода Р.С. // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2018. - №3 (27). – С. 26- 29.

[10-М]. Одиназода, Р.С. Кашифои конституционализм дар илми тоҷик / Одиназода Р.С., ҳаммуаллиф // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2019. - №1 (29). – С. 193-201.

[11-М]. Одиназода, Р.С. Андар сифати муҳаққиқ (Бахшида ба 80-солагии академик Ф.Т Тоҳиров) / Одиназода Р.С., ҳаммуаллиф // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2019. - №2 (30). – С. 194-196.

[12-М]. Одиназода, Р.С. Таҳаввулот, салоҳият ва тавсифи умумии ниҳоди муҳтасиб (раис) ҳамчун мақомоти амалисозандай адолати судии маъмурӣ / Одиназода Р.С. // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. - №1 (33). – С. 35-42.

[13-М]. Одиназода, Р.С. Салоҳияти мақомоти шаҳрбонӣ дар амалисозии адолати судӣ дар Тоҷикистони таърихӣ / Одиназода Р.С. // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. - №2 (34). – С. 51-55.

[14-М]. Одиназода, Р.С. Пайдоиш ва рушди давлатдории Ҷумҳурии Муҳтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон (1924- 1929) (ҳаммуаллиф) / Одиназода Р.С. // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. - №2 (34). – С. 26-50.

[15-М]. Одиназода, Р.С. Суди шоҳӣ (Боргоҳи Дод, мазолим): сохтор, тарзи ташкил ва ваколат (ҳаммуаллиф) / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. - №3 (35). – С. 25-33.

[16-М]. Одиназода, Р.С. Омилҳои таъсиси ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. – 2020. - №4 (36). – С. 58-64.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои дигар нашр шудаанд:

[17-М]. Одиназода, Р.С. Организация правосудия в авестийский период истории Таджикистана / Одиназода Р.С. // Актуальные проблемы гуманитарных наук в XXI веке: Материалы XII и XIII Международных конференций молодых ученых гуманитарных факультетов МГУ имени М.В. Ломоносова. – Москва: МАКС Пресс, 2011. – 164 с.

[18-М]. Одиназода, Р.С. Организация правосудия в авестийский период истории Таджикистан. Истиқлолият-омили ислоҳи ҳуқуқӣ / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронтси чумхуриявии илмӣ-назариявӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 88-99.

[19-М]. Одиназода, Р.С. Суд и судопроизводство в Сасанидский период в истории государственности Таджикистана. Истиқлолият-омили ислоҳи ҳуқуқӣ / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронтси чумхуриявии илмӣ-назариявӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 47-62.

[20-М]. Одиназода, Р.С. Таърихи пайдоиш ва рушди институти мазолим дар мархилаи давлатдории тамаддуни

зардуштӣ. Истиқлолият-омили ислоҳи ҳуқуқӣ / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ баҳшида ба 20-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Доғишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 173-181.

[21-М]. Одиназода, Р.С. Развитие института мазалим при Арабском правлении. / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронси ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Доғишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 117-131.

[22-М]. Одиназода, Р.С. Ташаккул ва инкишофи девони мазолим то замони ҳукмрории арабҳо / Одиназода Р.С. // Нақши Конститусия дар инкишофи соҳаи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маводҳои конфронси илмӣ-назариявӣ). – Душанбе: «Эксклюзив», 2012. – С. 174.

[23-М]. Одиназода, Р.С. Низоми ҷазо дар аҳди Сосониён: манбāъ ва аҳдофи ҳуқуқи ҷазо. Доғишгоҳи миллии Тоҷикистон-маркази тайёр кардани мутахасисони соҳибунвон / Одиназода Р.С. // маҷмӯи маводҳои конференсияи илмию назариявии ҷумҳуриявӣ. – Душанбе, 2013. – С. 42-46.

[24-М]. Одиназода, Р.С. Роль Конституции в укреплении прав человека // Конституция гарант обеспечения права, свободы, законных интересов личности, государства и общества / Сборник материалов республиканской научно-теоретической конференции (ГБАО, 10-12 августа, 2016). – С. 8-9.

[25-М]. Одиназода, Р.С. Принципы конституционии волоияти қонун ва соҳибихтиёй дар таърихи афкори сиёсию ҳуқуқии тоҷикон (ҳаммуаллифӣ) / Одиназода Р.С. // Конститусияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: масоил таърихии пайдоиш ва нақши он дар рушди падидоҳои давлату ҳуқуқ. - Душанбе, 2019. – С. 62-83.

III.Монографияҳо:

[26-М]. Одиназода, Р.С. Институт мазалим в истории таджикской досоветской государственности (историко-правовое исследование) / Р.С.Одиназода. – Душанбе: Душанбе прнт, 2015. – 160 с.

[27-М]. Одиназода, Р.С. Ниҳодҳои мазолим дар таърихи давлатдории пешазшӯравии Тоҷикистон (тадқиқоти таърихӣ-хукуқӣ) / Р.С.Одиназода. – Душанбе: Нур прнт, 2017. – 176 с.

[28-М]. Одиназода, Р.С. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности (в соавторстве) / Буризода Э.Б., Одиназода Р.С. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 335 с.

[29-М]. Одиназода, Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана (в соавторстве) / Холикзода А.Г., Маджиҷзода Дж.З., Р.С. Одиназода. – Душанбе: «Мехрона – 2017», 2019. – 487 с.

[30-М]. Одиназода, Р.С. Чавонон ва амнияти иттилоотӣ / дар масири ҷаҳонишавӣ / (в соавторстве) / Мачидзода Ҷ.З., Холиқзода А.Ғ., Одиназода Р.С. – Душанбе: Маориф, 2019. – 219 с.

[31-М]. Одиназода, Р.С. Земельное право Республики Таджикистан: учебно-методическое пособие (в соавторстве) / Диноршоев А.М., Курбонов К.Б., Одиназода Р.С., Саидмуродова Т.А. – Душанбе: «Нашри Мубориз», 2020. – 184 с.

[32-М]. Одиназода, Р.С. Транспортное право Республики Таджикистан. Общая часть: учебное пособие (в соавторстве) / Ғаюров Ш.К., Курбонов К.Б., Одиназода Р.С., Курбонализода Ф. – Душанбе: «Хирадмандон», 2020 – 152 с.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

на правах рукописи

УДК: 340 (575.3)

ББК: 67.99 (2 Таджик)

О-42

ОДИНАЗОДА РАМАЗОН САФАР

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТОВ
АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВОСУДИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ
(ИСТОРИКО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук
по специальности 12.00.01 – Теория и история права и государства; история
правовых и политических учений

ДУШАНБЕ – 2021

**Диссертация подготовлена и рекомендована к защите на кафедре прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета
Таджикского национального университета**

Научный консультант:

Буризода Эмомали Бозор - доктор юридических наук, профессор, зав.отделом истории государства и права Института философии, политологии и права Национальной академии наук Таджикистана.

Официальные оппоненты:

Маликова Азиза Хорисовна – доктор юридических наук, профессор кафедры теории права и философии, Самарского государственного экономического университета (Российская Федерация);

Мухаммади Изатулло Сайфуллоzода – доктор юридических наук, первый заместитель прокурора Согдийской области;

Элназаров Давлатшо Ходжаевич – доктор юридических наук, доцент, завкафедрой государственно - правовых дисциплин Российско-Таджикского (Славянского) университета.

Оппонирующая организация:

Образовательное учреждение
«Таджикский государственный финансово - экономический университет».

Защита диссертации состоится 14 мая 2021 г., 14.⁰⁰ на заседании Диссертационного совета 6D.KOA-002 при ТНУ (734025, г. Душанбе, Буни Хисорак, зал Диссертационного совета юридического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в Центральной библиотеке Таджикского национального университета по адресу: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Автореферат разослан «___» _____ 2021 года.

Ученый секретарь диссертационного совета,
доктор юридических наук, профессор

Азиззода У.А.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Создание демократического, правового, светского, социального государства и современного гражданского общества – такую важнейшую задачу поставили перед собой народ Таджикистана и правительство страны. В ее решении огромную роль играют институты гражданского общества, законодательные, исполнительные органы и особенно институты, осуществляющие правосудие. Именно принципы правосудия, в первую очередь принцип справедливости являются фундаментальной основой развития страны. В процессе строительства нового общества значение деятельности институтов правосудия многократно возрастает, потому что сегодня на первый план и в правовой науке, и в повседневной практике вышли проблемы защиты прав, свобод и интересов личности, государства и общества. В данном случае от качества функционирования указанных институтов зависит развитие страны, причем во всех сферах – экономической социальной, политической, образовательной и т.д. Нынешнюю систему институтов современного правосудия вряд ли можно считать вполне сформировавшейся. Она, конечно, требует совершенствования и скорейший адаптации к современным условиям. При этом возникает вопрос о возможности использования в этом процессе опыта прошлого, о необходимости обращения к национальной исторической памяти. Для таджиков обращение к наследию предков имеет особую значимость. На пути построения новейшей государственности Таджикистан, конечно, пытается использовать опыт развитых государств и правовых систем, но в то же время он стремится и к возрождению национальной культуры и институтов национального права, тех правовых традиций и явлений, которые в истории нации сыграли весьма позитивную, эволюционную роль. Основатель мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан,уважаемый Эмомали Рахмон в одном из своих трудов отмечал: «Действительным источником национального самосознания прежде всего являются строительство суверенного государства, национальное единство, обращение к прошлому, защита цивилизации и культурного наследия предков и защита памяти великих лиц и

великих сынов таджикского народа¹. Обращение к своей истории, к достижениям своих предков в политике, культуре, праве в условиях глобализации интересов и столкновения цивилизаций является залогом защиты идентичности и национального суверенитета страны, становится фактором сохранения и развития менталитета и самосознания таджиков. Современные супердержавы, преследуя свои национальные интересы, оказывают огромное экономическое, правовое и культурное давление на развивающиеся государства, влияя таким образом на их правовую и политическую независимость. Разными путями и способами эти державы пытаются внедрить свои ценности (правовые, моральные, культурные, политические и др.) в других странах, особенно государствах Востока. Такая ситуация и заставляет народы и нации, недавно приобретшие свою независимость, акцентироваться на своей истории, богатой и научными, и культурными достижениями. В итоге защита своей культуры и национальной идентичности превратилась в одну из актуальнейших проблем современности, причем и в истории, и в праве, и в политике, и в культуре. Исследование исторических вопросов, имеющих национальный подтекст, в условиях беспрецедентного открытого столкновения цивилизаций, должно способствовать разработке действенных способов защиты идеологической и правовой независимости, развивающихся стран. В рамках такого исследования должны обосновываться также пути и способы развития национального законодательства, в них должен быть представлен соответствующий правовой материал, на основе которого ученые-юристы смогут разработать современные направления развития правовой системы. Именно такие цели и задачи поставил перед собой докторант. Проблемы организации независимой системы институтов, осуществляющих административное правосудие, вопросы функционирования административной юстиции, административного суда в Таджикистане сегодня приобрели особую актуальность как с теоретической точки зрения, так и с практической. При этом они отличаются

¹ Эмомалий Раҳмон. Тоҷикон дар ои наи таъриҳ. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳор қитоб. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 5.

дискуссионностью, что еще раз свидетельствует о востребованности решения этих вопросов обществом и государством.

Необходимость в институтах, осуществляющих правосудие, возникла еще до формирования государства, и общество удовлетворяло эту необходимость в различных формах, с помощью механизмов, соответствующих времени. Так, поначалу доказательство правды в спорах между людьми имело иррациональный характер. Выражалось оно в форме соревнования -физической борьбы сторон друг с другом, а позднее - в форме мести (талион) и в форме испытания (авестийское «вар» или «важо»). Каждый из этих механизмов имел как положительные, так и отрицательные стороны (например, могли соревноваться физически крепкий и хилый (камзур) человек, юноша и человек средних лет и др.), и поэтому общество продолжала формировать новые институты правосудия. Позднее (с возникновением государства) были учреждены судебные органы в лице главы государства и в форме общего суда, власть которых считалась богоустановленной. Интересен тот факт, что до установления новейшей государственности таджиков главную роль в управлении правосудия, особенно административного правосудия играли такие институты, как: общий суд – додрас, довар, кози; специальные суды – Государственный совет, военный суд, религиозный суд, Боргохи дод (царский суд), мазалим, мухтасиб, шахрони, шурта (полиция) и др. Благодаря деятельности этих институтов были упорядочены определенные отношения. Причем указанные институты имели широкую компетенцию в рассмотрении большинства дел.

Одним из институтов правосудия, исследованию которого должно быть уделено особое внимание, является институт административного суда.

Институты правосудия имеют длительную историю, они считаются древнейшими институтами разрешения правовых споров. Причем эти институты, эволюционно развиваясь на протяжении древнейшего, древнего, средневекового, нового и новейшего времени постоянно трансформировались. Сегодня судебная система стран мира включает: Конституционный суд, Верховный суд, Высший экономический суд, арбитраж, военный суд, трибуналы,

Коммерческий и Торговый суды, Ювенальный, Семейный Административный и другие суды. Каждый из этих судов имеет свою историю учреждения, сущность, практику, компетенцию, структуру, свою сферу деятельности. Их историко - правовое исследование имеет большое значение с точки зрения получения исторического опыта и его использования для совершенствования действующих институтов правосудия на современном этапе истории независимого Таджикистана и в будущем.

В Послании Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона к Маджлиси Олии Республики Таджикистан подчеркивается, что: «прежде всего необходимо, чтобы деятельность судебных органов, как единственных органов, осуществляющих правосудие, была усовершенствована. Потому что суд является тем органом, которому разрешено в предусмотренных законом случаях ограничить конституционные права и свободы граждан»².

Правосудие реально должно быть устойчивым, потому что оно является одной из основных гарантий обеспечения прав, свобод и законных интересов граждан.

Необходимо отметить, что правовые институты и в период зороастризма, и в период действия исламского права, и сегодня были и остаются основой правового положения личности в обществе. В истории государственности таджиков правоведы, в том числе судьи, всегда позиционировались как самые активные элементы политической элиты общества, которые имели огромное влияние на процессы развития общества и государственности.³ С учетом сказанного, исследование истории административных судов одновременно представляет собой и анализ правового положения тех сословий общества, которые имели немалое влияние на государственную политику и развитие общества.

² Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳқимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (мачмӯи паёмҳо). – Ҳуҷанд: Ҳурӯсон, 2019. – 604 с.

³ Боголюбов А.С. Пресечение и наказание в мусульманском праве (VIII-IX вв.) // Ислам. Религия, общество, государство. – М.: Наука, 1984. – С. 221.

Актуальность данного исследования заключается и в том, что действующее законодательство и правовые нормы в истории государственности признавали за административным судом разную компетенцию. При этом на этот суд возлагалось рассмотрение определенных правовых споров. В условиях современной государственности и проведения судебно-правовых реформ данная проблема обострилась. Так, в ракурсе судебно-правовой реформы, и законодатель и ученые – юристы стремятся обосновать и добиться того, чтобы правовые споры рассматривались компетентными судебными органами и только в ходе судебного процесса. Между тем, согласно последним реформам, рассмотрение многих составов административных правонарушений было передано в юрисдикцию общего суда. Юрисдикция же административных органов, в том числе работников ГАИ в рассмотрении данных составов оказалась ограниченной. В то же время в стране во всех сферах государственного управления созданы надзорные агентства или службы, которые вправе вести надзор над исполнением нормативно-правовых актов. В случае их ненадлежащего исполнения или административного нарушения, эти агентства имеют право рассматривать определенные виды правовых споров. Сложившаяся ситуация свидетельствует о том, что в стране идет двухвекторный процесс: с одной стороны, составы административных правонарушений передаются на рассмотрение общего суда, а с другой, создание контрольно-надзорных органов обусловило увеличение количества административных органов, имеющих право рассмотрения правонарушений и правовых споров.

Этот вопрос требует своего решения, и оно предложено в представленной работе. В современных условиях встает вопрос и о том, соответствует ли принципу разделения государственной власти наличие в стране административного суда? Например, еще Ш.Л. Монтескье считал, что передача в одни руки исполнительных и судебных функций может стать причиной нарушения принципа сдержек и противовесов в разделении власти, а также причиной ограничения прав, свобод и интересов граждан⁴.

⁴ Монтескье Ш. О духе законов. – М.: РИПОЛ классик, 2018. – С. 151.

Наличие административного суда и перспективы этого института правосудия сделали эту проблему особенно актуальной. Как известно, Германия, Франция, Россия, Казахстан, Узбекистан, а также Украина, учредили успешные модели административного суда. Изучение их деятельности прямо способствует более глубокому научному анализу темы представленного исследования и обоснованию необходимости создания института административного суда в Таджикистане. В данном случае изучение историко-правовых явлений, особенно институтов, схожих с административными судами, осуществляющими правосудие, для развития юридической науки Таджикистана и правовых институтов в стране имеет очень большое значение. Как и какими административными способами решали схожие правовые споры наши предки? Ответ на этот вопрос, как и на все, поставленные выше, автор попытался дать, используя новейшие достижения мировой науки права. Именно решению этих методологических и ключевых проблем, связанных с деятельностью административных судов, и посвящено данное исследование.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Связь работы с программами и научными темами. Диссертация подготовлена в рамках перспективных научно-исследовательских программ кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета Таджикского национального университета, в частности по основным проблемам правовой науки: – «Возникновение и развитие институтов административного правосудия в Таджикистане».

Степень изученности темы. Необходимо отметить, что под понятием административного суда в истории таджикской государственности понимается определенная система административных институтов, которые имели юрисдикцию рассмотрения споров и принятия решения и приговоров. Одно только исчисление этих институтов в истории таджикской государственности свидетельствует об актуальности темы исследования. Весьма знаменательно, что таджики сумели в ходе истории, при всех катаклизмах и кризисах учредить правовые институты и органы, защищающие их интересы и государства во все периоды их существования. Этими ин-

ститутами были царский суд, мазалим, муҳтасиб, шехна, раис, местные чиновники, арбитражные, религиозные, коммерческие суды, ханский суд.

Несмотря на то, что административные суды имеют достаточно длительную историю, способы и методы их деятельности изучены весьма поверхностно. Монографий и статей, специально посвященных этому вопросу, до сих пор в таджикской правоведческой научной литературе нет. Можно сказать, что данный вопрос остается недостаточно проанализированным. Не выявлено даже положение данного органа в системе государственных институтов.

Некоторые общие сведения об административных судах приводятся в работах таких известных ученых, как В.В. Бартольд, Б.Г. Гафуров⁵, Н.Н. Негматов⁶, Ибн Халдун, А. Мец⁷, И.П. Петрушевский, а также в учебниках по истории таджикского народа и истории государства и права Таджикистана.

Политические и правовые проблемы необходимости учреждения административного суда изучались отечественными и зарубежными исследователями. В их ряду: Е.Б. Абросимова, Д.Н. Баҳраҳ⁸, А.Т. Боннер⁹, В.В. Бойцова¹⁰, Н. Водовозов¹¹, С.Б.Веселовский¹², С.К. Гогель¹³, К. Граалманн-Шеерер¹⁴, В.М. Жуйков¹⁵, М.Д. Загрятсов¹⁶, А.Б.

⁵ Гафуров Б.Ф. Тоҷикон. - Душанбе: Ирфон, 1989. Ч.1. – 384 с.

⁶ Негматов Н.Н. Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX - X вв.). - Душанбе: Дониш, 1977. – 279 с.

⁷ Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973. – 471 с.

⁸ Баҳраҳ Д.Н. Юридический процесс и административное судопроизводство // Журнал российского права. - 2000. - № 9. – С. 16-17.

⁹ Боннер А.Т. Судебная практика по делам, возникающим из административно-правовых отношений // Государство и право. - 1992. - № 2. – С. 142.

¹⁰ Бойцова В.В. Нужна ли нам административная юстиция? // Советская юстиция, – 1993. - №7. – С. 12; См. также: Бойцова В.В., Бойцов В.Я. Административная юстиция: к продолжению дискуссии о содержании и значении // Государство и право. - 1994. - № 5.

¹¹ Водовозов Н. Административная юстиция. - Энциклопедический словарь Эфрон и Брокгауз. – СПб., 1890. – Т.1. – С. 141-142.

¹² Веселовский С.Б. Приказной строй управления Московского государства.// Русская история в очерках и статьях. – Киев, 1912. – Т.3. – С. 170.

¹³ Гогель С.К. Губернские присутствия смешанного состава, как органы административной юстиции на местах // Вестник права. - 1906. - № 4. – С. 442-449.

Зеленцов¹⁷, Н.И. Клейн¹⁸, Н.М. Коркунов¹⁹, С.А. Корф²⁰, М. Лессаж²¹, К. Мами²², О. Маэр²³, Ю.Н. Старилов²⁴, Н.Г. Салищева, Н.Ю. Хаманева²⁵, И.Т. Тарасов²⁶, А.К. Тугел²⁷, Ю.В. Романец²⁸, М. Штаух²⁹ и др.

¹⁴ Граалманн-Шеерер К. Правовые нормы, регулирующие административные правонарушения (нарушения общественного порядка) // Административное судопроизводство: Проблемы и перспективы развития. Материалы межд. научно - практическ. конф. - Астана, 2005.

¹⁵ Жуйков В.М. Несовершенство, искупающее неисполнением // Отечественные записки. - 2003. - № 2. - С. 120.

¹⁶ Загряцков М.Д. Административная юстиция и право жалобы. - М., 1925. - С. 6-7.

¹⁷ Зеленцов А.Б. Административно-правовой спор (теоретико-методологические подходы к исследованию) // Правоведение. - 2000. - № 1. - С. 68-79.

¹⁸ Клейн Н.И. Судебная реформа и развитие арбитражного процессуального законодательства // Судебная реформа в России: проблемы совершенствования процессуального законодательства. - М., 2001. - С. 78- 89.

¹⁹ Коркунов Н.М. Очерк теорий административной юстиции // Журнал гражданского и уголовного права. - 1885. - № 1, 8, 9.

²⁰ Корф С.А. Реформа Сената // Юридический вестник. - 1915. - № 12 (IV). - С. 38-39.

²¹ Лесаж М. Судебный контроль за администрацией во Франции // Советское государство и право. - 1981. - № 11. - С. 106.

²² Мами К. Административное судопроизводство в Казахстане: практика и перспективы // Российская юстиция. - 2005. - № 5.

²³ Mayer O. Deutsches Verwaetungsrecht. B. 1. Munchen und Leipzig. - 1924. - P. 122-203.

²⁴ Старилов Ю.Н. Административная юстиция. Теория, история, перспективы. - М.: НОРМА, 2001. - С. 124-125.

²⁵ Салищева Н.Г., Хаманева Н.Ю. Административная юстиция и административное судопроизводство в Российской Федерации. - М., 2001. - 64с.

²⁶ Тарасов И.Т. Организация административной юстиции // Юридический вестник. - 1887. - № 9 (XXVI). - С. 63.

²⁷ Тугел А.К. Участие адвоката в административном судопроизводстве // Административное судопроизводство: Проблемы и перспективы развития. Материалы межд. научно-практич. конф. - Астана, 2005.

²⁸ Романец Ю.В. Специализация в судебной деятельности как средство повышения эффективности правосудия // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организаций. Материалы международной научно-практической конференции. - Краснодар, 2002. - С. 5 - 13.

²⁹ Штаух М. Задачи административного судопроизводства в современном государстве - функции, основополагающие принципы, основные типы производства и качественные стандарты правовой защиты // Административное судопроизводство: Проблемы и перспективы развития. Материалы межд. научно-практич. конф. - Астана, 2005.

Эти ученые обосновали необходимость учреждения административного суда, доказали его позитивную роль в системе государственности и разделении судебной системы. Но их исследования посвящены изучению деятельности административных судов в других странах. В них практически ничего не говорится об особенностях организации административного суда и институтов, похожих на них, в государствах Бостока, ни с точки зрения юридической теории, ни с точки зрения исторической.

Поэтому в предлагаемой диссертации вопросы возникновения и развития институтов административного правосудия в историческом Таджикистане как до сих пор малоизученная тема стало предметом изучения и анализа, что является важным аспектом новизны работы и дополняет научную ценность данной диссертации.

Из работ зарубежных авторов, которые имеют общеисторический контекст, можно выделить только работу И.П. Петрушевского. Этот ученый при изучении истории ислама в Иране особо загонул и проблему наличия здесь административного суда в форме мазалим. По его словам, административный суд в Иране существовал под разными терминами: «царский суд», «светский суд», или «административный суд».³⁰

Великие таджикско-персидские ученые Абуханифа Нувьмон ибн Собиг³¹, Абухаким Самарканди,³² Низомулмулк Туси³³, Мухаммад Газали³⁴, Мир Сайд Али Хамадани³⁵ в своих работах, посвященных политике и праву, проанализировали отдельные проблемы правосудия и мазалима – как особого вида применения судебной справедливости, ответственности правителя и других должностных лиц перед личностью как элемента справедливой государственности. Это свидетельствует о существовании в историческом Таджикистане системы пра-

³⁰ Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. – Л., 1966. - 400 с.

³¹ Ибни Ҳаҷари Маккӣ. Маноқби Имоми Аъзам. – Душанбе: Мотуридиён, 2009. - 248с.; Имом Муҳаммад Абузахра. Абӯҳанифа; зиндагӣ, рӯзгор, андеша ва фикҳи ў. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 536 с.

³² Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ. Ас-саводу-л-аъзам. – Ҳуҷанд: Нури маърифат, 2009. – 220 с.

³³ Низомулмулки Тӯсӣ. Сиёсатнома. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 240 с.

³⁴ Муҳаммади Фаззолӣ. Насиҳат-ул-мулук. - Душанбе, 1993. – 144 с.

³⁵ Мир Сайи Алии Ҳамадонӣ. Захиратулмулук. – Душанбе, 2008. – 372 с.

восудия и о процессе развития в его рамках административного суда. В юридических трактатах «Хидоя» Бурханиддина Маргелони³⁶, «Ас-саводу-л-аъзам» Абухакима Самарканди³⁷, «Сиёсатнома» Низомулмулка Туси, «Насихат-ул-мулук» - и Мухаммада Газали и «Захират-ул-мулук» Мир Сайда Али Хамадани приводится множества примеров и фактов применения норм административными и специальными средневековыми судами, которые являются показателями регулирования отношений между властью и подчиненными в рамках справедливости, равенства и братства. Анализ этих источников и для науки правоведения, и для правовой практики имеет очень большое значение. Отраженный в них историко-правовой опыт может быть преемственно воспринят современной правовой системой Таджикистана с учетом необходимых изменений.

Иbn Халдун во «Введении» дискутирует о важнейших проблемах учреждения и деятельности институтов правосудия. Здесь описывается первая практика деятельности судебных институтов мазалим, мухтасиб, шурта (полиция) и др.³⁸ Наряду с другими работами об административных судах, можно отметить труды иранского исследователя Мухаммада Сокита «Институты правосудия в Иране» и «Правосудие в исламе».³⁹ Эти исследования посвящены изучению функционирования мусульманских институтов правосудия на территориях Ирана и досоветского Таджикистана. Автор приводит уникальные и конкретные примеры судопроизводства общего суда (казий, военный казий) и административного суда (мазалим, мухтасиб, шехна).

Из таджикских историков права данная проблема особенно глубоко изучено Э.Б. Буризода⁴⁰.

³⁶ Имом Бурхониддин Абухасан Алӣ ибни Абубакри Марғелонӣ. Хидоя. - Душанбе: Ирфон, 2010. – Ч. 1. 624 с.

³⁷ Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ. Ас-саводу-л-аъзам. - Ҳуҷанд: Нури маърифат, 2009. – 220 с.

³⁸ Ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун / Мутарҷим аз арабӣ ба форсӣ М.П. Гунободӣ / Баргардони Н.Амиршоҳӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик, 2019. – Ч. 1. – 688 с.

³⁹ Сокит М.Н. Ниҳодҳои додрасӣ дар ислом. – Техрон, 1375ҳ.; Ҳамон муаллиф. Адолати судӣ дар ислом. – Техрон, 1382 ҳ. – 688 с.

⁴⁰ Буриев И.Б. История государства и права Таджикистана. – Душанбе, 2014. – Ч. 1 - 4. – 352 с.

В таджикской юридической науке тема исследования кратко затрагивалась в работах таких ученых, как Ф. Тахиров, С. Ибрагимов, Р.Ш. Шарофзода⁴¹, А.Г. Холикзода⁴², Д.М. Зоир⁴³, Э.С. Насридинзода⁴⁴, А.М. Диноршох, Ф. Абдулхонов, Х. Ойев, К.Н. Холиков, С.Б. Мирзоев и др.

Академик Фозил Тахиров исследовал деятельность административных судов в период создания Таджикской Советской Социалистической Республики (1929г.). Сравнительный анализ функций институтов правосудия, в том числе административного суда провели профессор Э.Б. Буризода⁴⁵ и С. Ибрагимов⁴⁶. Они же рассмотрели причины их учреждения и направления деятельности. История и функционирование Комитета конституционного надзора (позже Конституционный суд) были исследованы К. Холиковым⁴⁷ и С. Мирзоевым⁴⁸. Некоторые аспекты судопроизводства изучались Ф.М. Абдулхоновым⁴⁹, а деятельность военного суда - Н.Д. Табаровым⁵⁰.

⁴¹ Сотиволдиев Р.Ш. История политических и правовых учений. – Душанбе, 2011. – 460 с.

⁴² Халиков А.Г. История государства и права Таджикистана. – Душанбе, 2002. Ч.1. – 301 с.; Халиков А.Г. Правовая система зороастризма. – Душанбе, 2005. – 422 с.

⁴³ Зоиров Дж.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности: историко-правовой анализ. – СПб: Реноме, 2014. – 370 с.

⁴⁴ Насридинзода Э.С. Назарияи давлат ва хукуқ (воситаи таълимӣ) – Душанбе: Меҳргон-2017, 2019. – 49 с.

⁴⁵ Буриев И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период). – Душанбе: Ирфон, 2008. – С.197-198.; Его же: Судебные институты государственности. – Душанбе: Ирфон, 2010. - С. 70-80; Его же: Институты таджикской государственности: теория и практика. – Душанбе: Ирфон, 2016. - С. 208-237.

⁴⁶ Иброхимов С.И. Адлияи маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: падидай ҳифзи судии хукуқ ва озодиҳои шаҳрвандон. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 264 с.

⁴⁷ Холиков К.Н. Становление и развитие института конституционного надзора в Таджикистане: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 1996. – 182 с.

⁴⁸ Мирзоев С.Б. Становление и развитие конституционного надзора и контроля в Таджикистане: историко-правовое и общетеоретическое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2012. – 205 с.

⁴⁹ Абдулхонов Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – 190 с.

⁵⁰ Табаров Н.Д. Институт военного судьи в досоветском Таджикистане (Историко-правовое исследование): дис... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2018. – 192 с.

Из анализа существующей правовой литературы выяснилось, что специальной работы, посвященной истории административного суда, за исключением публикаций самого диссертанта⁵¹, до сих пор не было. Автор попытался заполнить этот пробел. В его работе глубоко изучены все аспекты истории создания административного суда, все периоды его развития, направления деятельности, функции.

Цель и задачи диссертационного исследования.

В настоящем исследовании в общем проанализированы причины учреждения, рамки функционирования, сущность и содержание административных судов на примере конкретных институтов, в том числе царского суда, мазалима, религиозного суда, деятельности отдельных знатоков права, юрисдикции отдельных должностных лиц в истории таджикского народа.

Целями исследования являются: обоснование наличия административного суда в истории таджикского народа, т.е. на территории исторического Таджикистана; выявление закономерностей в организации такого суда, факторов его возникновения, направлений деятельности и сферы подсудности административного суда; подготовка рекомендаций для использования их в правоприменительной практике на современном этапе развития административного суда и его институтов; выделение гуманистических норм и институтов, существовавших в правовом пространстве таджикской государственности, отвечающих требованиям Конституции и демократической и светской государственности Таджикистана, процессу реформ судебной системы; обоснование позитивного влияния правового наследия предков на формирование таджикской национальной государственности, становление современной национальной и правовой идеологии; заполнение существующих пробелов в истории права таджикского народа.

Для достижения указанных целей необходимо было решить следующие важнейшие **задачи**:

- определить понятия правосудия, института административного суда, административной юстиции, административной юстиции в истории таджикской государственности;

⁵¹ Одинаев Р.С. Формирование и развитие института мазалим в досоветском Таджикистане: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2012. – 174 с.

- провести периодизацию истории возникновения и развития институтов административного суда;
- исследовать причины учреждения и периоды развития Царского суда как института административного суда;
- рассмотреть сущность, содержание и особенности деятельности института царского суда;
- провести анализ факторов возникновения и развития института мазалим в истории таджикской государственности;
- раскрыть сущность, содержание и сферу подсудности института мазалим как института административного суда;
- определить соотношение компетенции и ответственности различных органов общего и административного судов в истории таджикской государственности;
- провести анализ юрисдикционной компетенции в сфере решения административных споров разных органов и должностных лиц центрального и местного управления;
- определить и конкретизировать перспективы развития административного суда в современной Республике Таджикистан;
- разработать рекомендации для совершенствования законодательства и развития правоприменительной практики административных судов.

Объектом диссертационного исследования являются общественные историко-правовые отношения, относящиеся к практике правосудия и организации деятельности института административного суда.

Предметом диссертационного исследования являются правовые нормы и институты, регулирующие учреждение и функционирование административного суда как одного из институтов правосудия, реальная практика суда мазалим и других правоприменительных институтов административного правосудия.

Методологические основы диссертационного исследования. В исследовании использованы различные научные методы изучения проблемы, в том числе общенаучные и частно-научные методы науки теории и истории государства и права. Из общенаучных методов использованы всеобщие законы и категории теории познания, такие, как единство и борьба противоположностей, отрицание отрицания, пере-

ход количества в качестве, парные категории, такие, как: целое и часть, система и элемент, сущность и проявление, форма и содержание, система и структура, необходимость и случайность. При анализе идей и теорий, связанных с историческим развитием административного суда, в первую очередь использовались исторический, формально - юридический, сравнительно-правовой методы, логические методы анализа, синтеза, заключения, методы индукции и дедукции, метод объективного научного анализа проблемы.

Теоретическую основу диссертационного исследования составили труды и научные идеи теоретиков и историков права и государства. При исследовании некоторых аспектов проблемы, автор обращался к работам таких ученых, как С.С. Алексеев, Э.Б. Буризода, Б.Г. Гафуров, В.Г. Графский, Д.М. Зоир, И.А. Исаев, Э.С. Насрилдинзода, Т.В. Кащаниной, Б.М. Лазарев, Б.И. Литвинский, Л.С. Мамут, А.В. Малько, М.Н. Марченко, Н. Матузов, А.М. Мандельштам, А. Мец, Г.И. Муромцев, В.С. Нерсесянц, Ф.Т. Тахиров, В.А. Томсинов, В.Е. Чиркин, Л.Р. Сюккийнен, Р.Ш. Шарофзода, В.С. Соловьев, З.А.Сайдзода, Ш.З. Уразаев и др.

Нормативно-правовой основой исследования послужили нормативные материалы, в основном фундаментальные правовые источники зороастрийского периода и периода средних веков, которые были изданы в разное время и действовали на территории Таджикистана. Наряду с этими источниками использовались исторические труды, в которых содержалась важная информация о правовой жизни общества и судопроизводстве административного суда и суда государственных должностных лиц в государствах от Ахеменидов до Сасанидов, Арабского халифата, Саманидского и постсаманидского периодов истории таджикской государственности.

Хронологические рамки диссертационного исследования охватывает периоды формирования и развития институтов правосудия и административной юстиции в эпохе зороастрийской правовой системы, становления и развития мазалима в исламской эпохе, а также в советском периоде истории Таджикистана. В работе процесс формирования и развития институтов административного правосудия исследуются с историко-правовой точки зрения.

Научная новизна диссертационного исследования выражается

в том, что оно является первым целостным исследовательским трудом посвященным институтам административного правосудия в историческом Таджикистане.

Диссертация охватывает проблем, которые имеют как научное, так и практическое значение.

В диссертации впервые исследованы история учреждения и развития институтов административного суда, институты административной юстиции в зороастрийский период развития правовой системы, в исламский период эволюции правовой системы, а также осуществление правосудия со стороны государственных должностных лиц в разные периоды истории таджиков, а также в советской и современной истории Таджикистана.

Глубокое изучение историко-правовых проблем, связанных с правосудием, особенно в условиях глобализации, которое имеет влияние на все сферы жизнедеятельности человека, и, в этом процессе - защита традиций, культурных и национальных ценностей должно ставиться во главу угла, имеет огромное значение.

На защиту выносятся следующие положения, которые одновременно демонстрируют и новизну исследования:

1. В системе институтов таджикской государственности институты правосудия всегда имели большое значение. Судебные институты возникали в качестве механизма рассмотрения споров между членами общества, их исков друг к другу. С развитием общества эти институты стали еще активнее отвечать нуждам общества. Они стали использовать в своей практике новые идеи и методы урегулирования споров. С формированием государства стали создаваться и первые судебные институты. Так в правовом и политическом поле появилась новая судебная власть в лице царя (шаха). Идея позиционирования главы государства в качестве института или механизма осуществления правосудия в истории таджикской государственности имела важное историко-правовое значение и содержание - как с точки зрения происхождения судебной системы, так и с точки зрения защиты правосудия на уровне государственного управления.

Признавая компетенцию главы государства в осуществлении правосудия, зороастрийское общество возложило на царя непосредственную ответственность за соблюдение справедливости, правопорядка и

законности в стране. Глава государства был вправе передать свои полномочия в осуществлении правосудия другим должностным лицам, составлявшим государственный аппарат. Местные правители, должностные лица и местные лидеры, каждый в зависимости от объема своих полномочий, могли осуществлять правосудие, т.е. реально приговаривать к наказанию, удовлетворять иски и т.д.

Естественно, что создание государственной власти классическими методами для древнейших династий было действием, имеющим особое значение, поэтому одной из основ государственности таджиков было наличие праздников, обычаев и традиций, сложившихся ранее. Например, Ахемениды, торжественно отмечая различные праздники, одновременно осуществляли правосудие. Осуществлялось оно царем. Таким образом, процедура осуществления административного правосудия, царский суд, были связаны с древними традициями. Указанный суд признается как институт государственности, осуществления правосудия, институт административного правосудия. С древнейших времен он был известен как «царский суд», «царское правосудие», «административный суд», «диван мазалим» - учреждение или министерство жалоб, которое разбирало жалобы на действия должностных лиц вплоть до самого главы государства.

2. Для более глубокого понимания проблемы становления административных судов в истории права необходимо четко конкретизировать два важнейших понятия – «правосудие» и «административная юстиция». Правосудием в истории права называется деятельность суда, других государственных органов, должностных и других лиц, реализующаяся через рассмотрение дел для выявления истины в правовых спорах.

Административная юстиция — это процесс и результат деятельности совокупности административных институтов (государственных органов и полномочных должностных лиц) по рассмотрению административных споров, направленной на осуществление административного правосудия.

3. Основой периодизации истории института административного суда являются: особенности функционирования, правовые установления, субъекты, осуществляющие правосудие, система организации процесса и рассмотрения решения, принятого мазалим.

Соответственно вышеуказанным критериям можно выделить три крупнейших периода развития суда мазалим:

- а) период возникновения государственности и первоначальных механизмов осуществления правосудия;
- б) период зороастрийской истории развития административных судов в форме царского суда;
- в) исламский период развития административного суда в форме суда мазалим, который включал два подпериода: а) учреждение и развитие мазалим от Пророка до Аббасидов; б) развитие института мазалим со стороны таджикских государств и династий (от Саманидов и до Бухарского эмирата).

В истории развития институтов административной юстиции и правосудия предлагается выделять пять периодов:

- а) период возникновения государственности, первоначальных механизмов осуществления правосудия;
- б) зороастрийский период истории развития административных судов;
- в) исламский период развития административного суда в форме суда мазалим;
- г) создание органов, осуществляющих административную юстицию (1917-1987 гг.);
- д) новейший период – учреждение и деятельность институтов, осуществляющих административное правосудие и административную юстицию (1987/1991 гг. и до настоящего времени.).

4. От Ахеменидов и до Сасанидов в большинстве случаев царское правосудие осуществлялось в дни национальных праздников, когда глава государства непосредственно или путем назначения лиц осуществлял правосудие. Это укрепляло правопорядок, и законность в стране соблюдалась на должном уровне. Арийские цари постоянно осуществляли судебные процессы – Боргохи Дод. Накануне и в дни царского правосудия двери всех государственных органов, особенно замок царя, боргохи дод и другие места, которые определялись как места проведения заседания царского суда, были открыты, и никто не мог препятствовать истцам в установлении справедливости. Национальность и принадлежность к тому или иному сословию не играли никакой роли. До дня начала заседания царского суда для установле-

ния правильного рассмотрения дел и наличия сторон, особенно истцов, соблюдались стадии подготовки к суду. Первая организационная стадия – объявление даты проведения суда, начиналась с принятия царского приказа. В приказе указывались: 1) день проведения царского суда; 2) каждый должен был узнать о дне проведения царского суда; 3) лица, которые имели жалобу или иски, должны были до дня начала суда представить их определенным лицам; 4) препятствование или ограничение лиц в представлении жалобы или иска царскому суду объявлялось тяжелым преступлением; 5) препятствование жалобе лиц царскому суду считалось преступлением против главы государства и поэтому строго каралось.

Вторая стадия царского суда предполагала: 1) подготовку групп, в которые назначали лиц, разбирающихся в процедурных вопросах. Задачами данных групп было принятие истцов, выслушивание их жалоб или исков, подготовка заявления или иска, подготовка их к судебному процессу. Участие в процессе царского суда требовало знания юридической терминологии, жалоба или иск должны были составляться в определенной форме с использованием юридических конструкций. Большинству жалобщиков все это было незнакомо, и поэтому для содействия им создавались данные группы; 2) для всестороннего ознакомления с существом дела члены групп могли встретиться и с ответчиком; 3) заявление необходимо было представить по форме, отвечающей требованиям закона; 4) стороны нужно было привести к мировому соглашению и этим закончить тяжбу.

5. Судопроизводство и требования к его письменной фиксации, согласно Сасанидскому судебнику, были упорядочены в приказе главы государства. Согласно данному приказу, было предложено перейти к новому порядку судопроизводства, одновременно требовалось строгое соблюдение правил ведения судебного процесса.

Данный акт обязывал судью и участников к следующему: 1) к судебному процессу должны были быть подготовлены протоколы, на основе допроса свидетелей и граждан, т.е. требовалось использовать новую форму протокола допроса; 2) по всем искам должно было проводиться расследование; 3) протокол следствия должен был быть заверен печатями свидетелей и граждан, присутствующих в суде; 4) согласно приказу, все протоколы старой формы, кроме протоколов ор-

далного суда, считались утратившими силу. Досудебные действия правоохранительных органов должны были быть отражены в протоколах и представлены суду.

Данный приказ охватывал и организационно - административную часть. В нем говорилось об учреждении судебного органа в каждом рустаке (селе). Причем для каждого суда должен был быть создан секретариат в количестве 4 человек.

6. История появления и развития различных государств на территории исторического Таджикистана сопровождалась формированием институтов правосудия. Так, древнее арийское Ахеменидское государство показало не только, как можно упрочить государственную власть, но и создало уникальные институты в сферах правового регулирования и государственного строительства. До нас дошло достаточно много информации об институтах правосудия, в том числе институтах общего, религиозного и административного судов и судов обычного права, функционировавших в период правления Ахеменидов. В это же время появился и суд для военных – сипахдовар, который, естественно рассматривал только дела военных.

7. Учреждение института административного суда в форме мазалим в Арабском халифате впервые произошло при Пророке Мухаммаде, далее он существовал и в Арабо-мусульманском халифате, и при Саманидах, и при мангитской династии Бухарских эмиров. Институт мазалим, возрожденный Арабо-мусульманским халифатом, в исламский период развития таджикской государственности превратился в высший надзорно-контрольный орган, в институт осуществления правосудия на территории досоветского Таджикистана.

8. Диссертант определил и конкретизировал тип и виды правовых споров, полномочие рассмотрения которых имел административный суд мазалим.

9. В судебной практике арийско-зороастрийских государств рассмотрение религиозных дел проходило в нескольких органах. Самые тяжелые религиозные преступления рассматривались главой государства, государственным Советом и в форме судебного процесса. В государственном Совете Мобед Мобедов выступал в качестве государственного обвинителя.

В правление Сасанидов, согласно исторической информации, религиозные преступления, в том числе принятие другой религии - «анерин», или «анерин шудан», рассматривались марзбаном, а расследование велось местной властью, т.е. борьба с религиозными преступлениями была прерогативой не только центральной, но и местной власти.

Мобед Мобедов, выступая в качестве государственного обвинителя и судьи, имел полномочия самостоятельного рассмотрения религиозных преступлений. Поэтому диван Мобед Мобедов можно назвать специальным судом, имеющим особый предмет рассмотрения – религиозное преступление. Государственный Совет рассматривал религиозные преступления только по приказу главы государства. В других случаях рассмотрение религиозных дел было прерогативой Мобед Мобедов и религиозного суда.

10. Являясь основателями и учредителями многих государственных органов и судебных институтов, арийцы разработали соответствующие им правовые нормы и развитое законодательство, которые признавались и при Арабском халифате. *Дод и дат* – это совокупность арийских законов, действовавших до прихода арабов на таджикскую землю.

О призывае Халифа Омара и справедливости Тахиридов свидетельствует письмо Тахира ибн Хусейна - основателя династии - своему сыну, в котором указаны важнейшие правовые принципы. Из этого письма следует, что при осуществлении правосудия и судейства в отношении народа главную роль играл принцип справедливости, можно сказать, что правосудие + весы считались арбитром справедливости, или судья уподоблялся божественным весам.

11. Одним из государственно-правовых органов периода развития ислама, который осуществлял правосудие, являлся институт мухтасибы. История возникновения этого института связана с распространением ислама и созданием мусульманского государства. Мухтасибы в исламский период развития назначались в каждую административную единицу - в города и районы. Саманиды не только возродили институт мухтасиба, но и создали специальный диван под этим названием, который имел свою структуру. Позднее данный диван был преемственно воспринят другими государствами, возникшими на территории исторического Таджикистана.

Основной обязанностью института мухтасиб были пропаганда разрешенного и порицание запрещенного, и для осуществления этого ему были даны определенные полномочия и право использования силы и принуждения. Мухтасиб выступал как защитник прав потребителей. Он имел полномочия контролировать рынки, использование гирь и весов, продажу разрешенных товаров и установление цен на рынке. Он должен был не допускать правонарушения и контролировать назначение наказания и его исполнение. Мухтасиб рассматривал долговые споры, особенно при мангитах. Еще одним видом деятельности мухтасиба был контроль над выполнением религиозных требований, и в этой сфере он обладал правом принуждения и назначения наказания. Соответственно, мухтасиб — это государственная должность, и занимающий ее должен был исполнять обязанности государственно-религиозного характера.

Как институт осуществления правосудия, мухтасиб действовал как административный суд, используя как процессуальные требования общего суда, так и иные методы и правила ведения процесса и рассмотрения правовых споров, имел тесные связи с народом, и это давало ему преимущество в деле определения истины при рассмотрении дел.

Свои полномочия он осуществлял путем предупреждения, профилактики, назначения различного вида наказаний в отношении, совершившего порицаемое действие.

12. В Бухарском эмирате осуществлением правосудия в форме административного судопроизводства занимались разные органы и должностные лица. Наказания, назначаемые этими административными судами, органами и должностными лицами, иногда отличались от наказаний, признанных исламским правом. Исследование этого аспекта деятельности институтов, осуществляющих правосудие, имеет значение не только для изучения истории таджикского народа, но и для нахождения баланса между институтами правосудия, баланса между властью и отдельными ветвями власти в современной таджикской государственности.

13. Регулирование общественных отношений в разные периоды истории таджикской государственности, конечно, привлекает внимание политиков, тем более что история таджиков представляет бога-

тейший опыт в этой сфере. В исламский период развития учреждались новые институты административного суда. Многое зависело от требований общества. В целом систематическое упорядочение деятельности государственных органов было полномочием главы государства. Он же возлагал полномочия осуществления правосудия на везира, других чиновников, позднее на судью – казия, мазалим, шурту, мухтасиба (раис), миршаба и других представителей местной власти. Рассмотрение преступлений и исполнение наказаний в государствах Аббасидов, Омейядов Андалузии, Убейдитов Египта и Магриба, а также в досоветском Таджикистане возлагались на главу шурты (Сохиб ул-шурот – глава полиции). Шурта в вышеназванных государствах считался одним из самых важных, как с точки зрения религиозной, так и с государственной точки зрения. С учреждением должности судьи-казия, он одновременно с ним имел полномочия рассмотрения уголовных дел.

14. Бухарские эмиры рассматривали дела и жалобы населения не только в качестве высшей судебной инстанции. Они же санкционировали право исключительного наказания – смертной казни, разработали и осуществили несколько реформ в сфере организации и администрирования судебных органов. Например, Эмир Шахмурад (годы правления 1785-1800) учредил государственный Совет, который был обязан рассматривать важнейшие и актуальные проблемы общества. Эмир Шахмурад в своей деятельности учитывал практику арийских государств в учреждение институтов государственности и введение норм права. Он пытался их возродить уже в новых условиях. Например, им был учрежден государственный Совет, впервые созданный при зороастризме. В этот период деятельности органов управления выражается следующая закономерность: администрация в соотношении с органами правосудия имела больше власти и больше механизмов принуждения. Поэтому центральная власть и передала ей судебные полномочия. Некоторые отличия в деятельности общего суда (народного суда-казия) при учреждении Туркестанского генерал – губернаторства, созданного в 1867г., также свидетельствуют о том, что общие суды тоже были подконтрольны административным органам. По этой причине множество проблем процессуального и судебного характера решалось не непосредственно судом, а административными органами. Иски и жалобы подавались административным органам управления – началь-

нику уезда, а он в свою очередь мог сам рассматривать дело или жалобу или передать их для рассмотрения народному суду.

15. С конца XIX в. и до сентября 1920 г., до учреждения советской государственности, в Бухаре наблюдалось эклектичное развитие традиций осуществления правосудия. Обычно правосудие было прерогативой общего суда казия. В казияте на постоянной основе работали назначенный казий и от 40 до 60 мулазимов, муфтий (редактор), 12 раздельщиков наследства (таракачи), секретарь (мирзои аминона), секретарь аренды вакфа (мирзои иджораи вакф), чиновник по делам государственных земель (тавлиёт). Большинство работников казиата вообще не являлись казиями, но они рассматривали большинство дел, даже вне стен казиата. Уголовные дела рассматривались миршабом (полицией в позднем Бухарском эмиррате). В отдельных бекствах и районах государства назначались миршабы или курбоши местности, которые также рассматривали преступления и могли назначать наказания.

В Бухаре начала XX в. лица, имевшие жалобу или правовой спор, обращались с этим к Казикалану – Верховному судье государства, чтобы он рассмотрел их дело или передал его на рассмотрение другим судьям. Если он принимал дело, то оно рассматривалось в обычном процессуальном порядке. Так как жалобщиков или истцов было великое множество, то большинство дел рассматривалось мулазимами на месте совершения правонарушения или преступления (без участия казия и вне стен судебного органа). Мулазимы в большинстве своем не имели уровня знаний и умений, необходимого для осуществления правосудия. Даже при приеме на работу никаких требований к ним не предъявлялось. В случаях, когда дело рассматривалось вне стен судебного органа, мулазим выполнял обязанности судьи. В большинстве случаев присутствия мулазима на месте было достаточно, чтобы началось рассмотрение дела. При участии мулазима авторитетные лица, старосты, арбабы, представитель духовенства и другие «калонхой» («действующие или бывшие должностные лица») села рассматривали дело и принимали по нему решение. В зависимости от принятого решения, определялся и конечный результат действий мулазима. Если стороны соглашались с решением и достигали мировой, то не было

нужды в принятии решения. При несогласии сторон или одной из сторон дело передавалось непосредственно казио.

В целом:

а) большинство правовых споров между гражданами, прежде всего, старались разрешить на месте. Чиновники местной власти (старосты) для поддержания своего авторитета и значимости старались, учитывая интересы сторон, самостоятельно разрешить возникшие споры;

б) в определенных случаях казии передавали решение дел истцов и ответчиков главам местной власти или старостам, чтобы те разрешали дело на месте. Особенно если это касалось малозначительных исков;

в) в случае несогласия с решением посыпали человека к казио, чтобы он прислал своего мулазима на место для рассмотрения дела. В некоторых случаях обе стороны вместе с односельчанами и старостой обращались к казио. Их принимал мулазим. Ознакомившись с сутью спора, мазалим передавал услышанное казио, который мог рассмотреть дело непосредственно.

16. Анализ соотношения особенностей институтов, осуществлявших общее правосудие (казий), и административного суда (мазалим) показывает преимущества мазалима при осуществлении правосудия: ему были присущи следующие особенности: 1) мазалим реально мог удержать влиятельных людей от совершения преступления или исправить их путем наказания; 2) мазалим не был связан теми процессуальными и правовыми ограничениями, какими был ограничен казий в своих действиях, он имел больше самостоятельности, чем казий; 3) мазалим мог, основываясь на интуиции и знании, а также свидетельстве раскрыть истину; 4) мазалим мог использовать против обвиняемого угрозу и акт устрашения; 5) мазалим мог остановить принятие решения по делу для более полного его изучения; 6) мазалим вправе и без согласия одной из стороны мог отказаться от рассмотрения иска и принудить стороны к мировому соглашению; 7) мазалим мог передать обвиняемого на поруки, оставить на свободе, чтобы стороны пришли к соглашению; 8) мазалим мог отказать свидетелям или принять свидетельства одного свидетеля; 9) мазалим при решении дел мог менять свидетеля, расширять их число, чтобы избежать принятия несправедливого решения; 10) мазалим мог начать судебное следствие с допроса свидетеля, чего нельзя было делать в казийском судопроизводстве,

которое начиналось с выступления потерпевшего. Эти отличия можно назвать и по отношению к царскому суду зороастрийского периода. Одно или несколько из указанных отличий касаются отдельных административных органов, осуществляющих правосудие.

17. В советский период таджикской государственности проблема учреждения административного суда была конкретно обоснована учеными, но руководители государства и ряд исследователей считали, что жалоба на должностное лицо или государственный орган является жалобой на советскую власть. Жалобы граждан в 20-50-е годы XX в. рассматривались государственными органами, министерствами, комитетами, исполнительными комитетами, главами предприятий, учреждений и организаций. Необходимо отметить, что большинство граждан и Таджикистана и всего Советского Союза чаще обращались к государственным органам, особенно партийным комитетам, потому что они рассматривали эти жалобы и принимали окончательное решение в кратчайшие сроки. В этот период дела по административным иска, связанные с действиями нотариусов, судоисполнителей, с упущениями, а также с неправильной регистрацией в актах гражданского состояния, дела о неуплате налогов, надзорные дела относительно законности штрафования граждан и т.п. были подсудны общему суду. Только в 50-е годы XX в. пришло осознание важности учреждения административного суда и упорядочения процесса рассмотрения и решения жалоб и исков, административных правонарушений. С 1985 г. полномочия рассмотрения административных дел общим судом постоянно расширялись, и сегодня количественно они составляют большинство рассмотренных дел. Принятие Основ законодательства СССР и союзных республик об административных правонарушениях стало важным шагом в становлении административной юстиции. Это был третий период развития советской административной юстиции. Принятие Закона СССР «О порядке обращения в суд о противозаконных действиях должностных лиц, которые нарушают права граждан» (от 30 июля 1987 г.) способствовало тому, что обращения в суд в отношении должностных лиц стали общей нормой и практикой.

18. Анализ исторических и современных аспектов законодательства по проблеме административного суда приводит к выводу о том, что административный суд в системе судебных институтов имеет свое

место. Свойственные ему особенности, послужили основой учреждения такого суда в Таджикистане. Сложнейшая проблема состоит в выборе формы и структуры административного суда. Он должен соответствовать условиям Таджикистана. Практика Франции, Германии, а также России, Казахстана, Украины, Узбекистана, свидетельствует о том, что таджикское демократическое государство нуждается в современном институте административного суда.

19. Положение с правами и свободами человека, развитие концепции конституционализма в организацииластной силы в современных условиях привели к необходимости создания суда по правам человека. Такой суд, по мнению автора, можно считать видом административного суда, который рассматривает вертикальные правовые споры между властью и гражданином. Одним из важнейших факторов необходимости учреждения административного суда в системе права является наличие вертикальных правовых отношений между субъектами права. Горизонтальные правовые отношения подсудны общим судам, но для решения вертикальных правоотношений необходимо наличие административного суда. Мнений о моделях административного суда и институтах осуществления административного правосудия в правовой литературе великое множество. Независимо от форм и конкретных моделей административного суда, цель их учреждения одна – осуществление административного правосудия, защита прав и свобод граждан от государственных служащих, т.е. чиновников. Различные формы и модели институтов административного правосудия в условиях глобализации меняются, используя, практику друг друга, унифицируют свои полномочия, сближаются. Глобализация определенно повлияла на эту проблему, и в результате судебно-административных реформ, институты, имеющие разные модели, постепенно структурно, по сущности деятельности и по способам рассмотрения дел становятся ближе друг к другу. Но до сих пор ряд особенностей административного суда отличает их друг от друга, поэтому в научной литературе, в зависимости от разных критериев, институты административного суда разделяются на отдельные виды.

Процессуальное законодательство, касающееся осуществления административного правосудия, состоит из различных нормативно-правовых актов, при использовании которых возникают сложности из-

за разной правовой силы этих источников, приоритета одного над другим, коллизии норм, пробелов в законе, разнотчтения и разного толкования норм. В становлении и развитии административных судов имеется множество проблем, решение которых является требованием времени.

20. С целью совершенствования законодательства и практики правоприменения предлагается:

- разработать и принять единый административно – процессуальный кодекс Республики Таджикистан. В этом направлении следует объединить нормы и административно - процессуальные институты из других кодексов и нормативно-правовых актов, логически подготовив отраслевой кодекс с охватом всех административных процедур;

- конкретизировать полномочия административных судов по проблеме судебного контроля за действиями и актами исполнительных органов власти;

- конкретизировать способы рассмотрения административного дела, административной жалобы и материалы административного правонарушения;

- уточнить полномочия инстанций административных судов;

- четко определить полномочия органов государственной власти и управления в рассмотрении административных споров;

- исследователи и законодательный корпус должны всесторонне рассмотреть проблему учреждения суда по правам человека;

- следует законодательно закрепить приоритет правовых источников, которые используются при рассмотрении административных дел;

- установить процессуальные нормы открытия или приостановления рассмотрения административных дел, основы приостановления или оставления на другую дату рассмотрение дел в связи с чрезвычайной ситуацией (карантины, в обстоятельствах, схожих с пандемией коронавируса, и др.).

Теоретическая и практическая значимость диссертационного исследования. Заключения и выводы диссертации можно использовать в других научных исследованиях по теории и истории государства и права, истории учений о праве и государстве, в учебном процессе. Практическая значимость диссертации состоит в раскрытии новой страницы в истории государства и права Таджикистана. В работе глу-

боко изучена одна из центральных тем правоведения – возникновение и развитие институтов административного правосудия в историческом Таджикистане. Научная ценность диссертации заключается в материалах, фактах, представленных в работе, в заключениях, выводах и рекомендациях, сделанных на их основе. Материалы исследования могут быть использованы в процессе воспитания и обучения в учреждениях высшего образования, в процессе совершенствования законодательства, развития действующего права и в процессе правоприменения, а также в пропаганде национального достояния и патриотизма.

Реализация результатов диссертационного исследования.
Диссертация была подготовлена и рекомендована к защите кафедрой прав человека и сравнительного права Таджикского национального университета, (протокол № 5/1 от 25-го декабря 2020 г.).

По результатам исследования автором были подготовлены и изданы 5 монографий, 2 учебных пособия, 32 научных статьи, 15 из которых опубликованы в журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Основные результаты диссертационного исследования опубликованы в научных статьях и монографиях докторанта. Кроме того, они докладывались на ряде республиканских научно-теоретических конференций, научно-практических семинарах, круглых столах и других научных мероприятий, таких как: Республиканской научной конференции, посвященная 20-летию Государственной независимости Республики Таджикистан и 80-летию Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни под названием «Независимость – как фактор правовых реформ». (г. Душанбе, 6 сентября 2011г.); Международной конференции молодых ученых гуманитарных факультетов МГУ имени М.В. Ломоносова под названием «Актуальные проблемы гуманитарных наук в XXI в.» (ФР, Москва, 2011); Республиканской научно –теоретической конференции под названием «Значение Конституции в развитии отраслей права в Республике Таджикистан» (г. Душанбе, 2 ноября 2012 г.); Республиканской научно-теоретической конференции под названием «ТНУ – центр подготовки специалистов с ученой степенью» (Душанбе, 2013); Республиканской конференции, посвященная Дню Единства, (Хорог, 12 августа, 2016); Международной научной

конференции: «Укрепление профсоюза работников сферы образования с целью развития образования как способ создания толерантного, дружелюбного и мирного обучающего пространства». (Азербайджан, г. Баку, 2016; Международной конференции «Роль профсоюзов в реализации социального партнерства», Душанбе, Кохи Навруз, 29-30 июня 2017 г.; Научного симпозиума под названием: «Правовое обеспечение прав работников» (Италия, г. Турин, 04-08 марта 2019; 8-ом Мировом Конгрессе международного образования (Таиланд, Бангкок, 19-26 июля 2019г.

Авторский вклад соискателя ученой степени. Содержание, цели и результаты диссертационной работы являются непосредственным авторским вкладом в развитие науки.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, пяти глав, включающих 17 параграфов, списка источников и литературы. Общий объем диссертации составляет 409 страницы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении обосновывается актуальность диссертационной темы, указывается её связь с государственными программами, анализируется степень изученности проблемы, определяются цель и задачи исследования, его предмет и объект, конкретизируются методологические, теоретические и нормативно – правовые основы работы, аргументируется её научная новизна, излагаются предложенные к защите научные положения, теоретическая и практическая значимость исследования. Кроме того, во введении определяются основные результаты исследования, личный вклад соискателя ученой степени, структура и объем диссертационной работы.

Первая глава диссертации - **«Возникновение первых судебных институтов, понятие формирования институтов административной юстиции, и периодизация их в истории таджикской государственности»** - состоит из трех параграфов, и в рамках данной главы рассматриваются проблемы возникновения институтов администра-

тивной юстиции, административного правосудия и их периодизация в истории таджикской государственности.

В первом параграфе главы, названное - «**Формирование первых механизмов правосудия в истории таджикской государственности**» - говорится о том, как и в какое время на исторической территории проживания таджиков возникли и начали постепенно развиваться первые механизмы осуществления правосудия. Особое внимание автор уделяет выявлению и исследованию особенностей функционирования этих первых процессуальных механизмов, в частности рассмотрению споров, которые предлагалось разрешить путем соревнования, борьбы сторон друг с другом, ордалии, кровной мести, испытания.

По мнению докторанта, возникновение общественной, а позже государственной власти привело к революционным изменениям в развитии человеческого сообщества, и государство стало институтом, который поставил под контроль все стороны общественной жизни. Регулирование этой жизни и управление ею потребовало создания и других институтов, и они, конечно, стали формироваться, причем весьма активно. В ряду этих государственных институтов особое место было отведено и институтам правосудия, по мере развития которых общество стало обладателем тех механизмов, которые оно могло использовать для защиты прав и законных интересов своих членов и граждан государства.

Автор считает, что изучение систем управления обществом и государством, имевших место в истории таджикского народа, в том числе и анализ функционирования такого государственного института, в качестве административного суда как самостоятельных объектов исследования, могут способствовать более глубокому пониманию сути управления вообще и правовой в частности.

С учетом сказанного, анализ вопросов, связанных с организацией, функционированием, содержанием и сущностью действия институтов правосудия в истории таджикской государственности, автор начинает с первобытной общиной и авестийского периода истории, потому что именно в эти далекие вре-

мена были заложены основы, а позже стали формироваться институты правосудия. Как известно из истории человечества, существование первобытной общины заняло достаточно длительный период истории, в который и происходило формирование человека, общества, семьи, сословий, средства труда и производящей экономики. И в этом же периоде возникли первые механизмы решения споров между семьями, семьей и племенем, между племенами.

Одним из способов решения споров между племенами и семьями была война между ними. В мифологии и религиозных источниках представлено очень много сведений о жизни первобытного общества, и из них можно сделать вывод о том, что в истории большинства народов мира имел место и такой механизм решения правовых споров и дел, как кровная месть. При этом кровная месть тяжестью и жестокостью результата имела предупреждающий характер. Этот вид решения споров действовал в истории человечества тысячелетия. Некоторые народы используют его и сегодня.

Как следует из исследования автора, судебные институты возникли как механизмы разрешения правовых споров между членами общества, родов и племен, и по мере развития человечества они все больше адаптировались к общественным интересам и требованиям. Со временем эти механизмы разрабатывались на основе новых идей и практики, постоянно усложнялись и совершенствовались. Осознание обществом необходимости социального регулирования с целью мирного сосуществования и совместного труда ещё более способствовало формированию самых разнообразных механизмов разрешения споров и исков людей другу к другу. Появлявшиеся нормы и правила требовали того, чтобы им подчинились все члены рода или племени. При их несоблюдении, прямом нарушении, что угрожало установленному порядку, применялись соответствующие наказания.

Во втором параграфе - «Факторы учреждения и становления институтов административной юстиции и административного правосудия в истории таджикской государственности» - выявля-

ются причины и факторы, обусловившие учреждение институтов административного правосудия и административной юстиции.

В исследовании, автор подробно рассматривает становление государственности таджиков от первых государств Пештадидов и вплоть до современного независимого государства Таджикистан, уделяя особое внимание системе институтов правосудия, в том числе органам общего суда. Анализируются функции судьи (додрас, довар, казий), который имел достаточно широкие полномочия. Рассмотрение большинства дел было именно в их компетенции.

Автор отмечает, что в начальные периоды развития таджикской государственности особенно большое значение имела деятельность правоведов – муджтахидов. Высшим органом правосудия считался глава государства, а государственные должностные лица наряду с управлением полномочиями исполняли и судебные полномочия по рассмотрению определенных категорий дел.

Согласно исследованию, таджики имели систему общих и специализированных судов в военной, политической, религиозной, коммерческой сферах. Эти суды обеспечивали соблюдение норм и правил во всех направлениях общественных отношений. Наряду с профессиональными судьями, глава государства и административные лица непосредственно или опосредованно различными путями влияли на решение судебных и квазисудебных институтов правосудия.

На основе анализа факторов учреждения института мазалим, автор приходит к следующим выводам:

- во – первых, суд мазалим, действовавший в исламский период, был учрежден под влиянием царского суда зороастриского периода;

- во – вторых, были случаи, когда казий не мог вынести справедливого решения и отсутствие института или органа, который мог бы разрешить данную проблему с рассмотрением дел с участием авторитетных лиц или лиц, могущих повлиять на решение суда;

- в – третьих, мазалим рассматривал дело в кратчайших сроках, был скорым судом; показывал эффективность администрации в рассмотрении споров и исков;

- в – четвертых, существовала практика правоприменения, когда правители старались адаптировать новые правовые нормы к уже существующим;

- в – пятых, появление царского суда мазалим можно связать с появлением позитивного права, то есть с принятием законов государством (так было, в частности в Турции).

Таким образом, по мнению автора, учреждение административного суда в разные периоды истории таджиков имело разные причины, основы и факторы, и этот институт в осуществлении правосудия считался результативным и успешным.

В рамках третьего параграфа главы - «**Периодизация становления институтов административной юстиции и административной правосудии в Таджикистане**», исследователь пользуясь новейшими достижениями науки и современными научными критериями проводить периодизацию истории институтов правосудия, определяя пять периодов развития административного правосудия и административной юстиции: 1) период возникновения государственности, первоначальных механизмов осуществления правосудия; 2) период зороастрийской истории развития административных судов; 3) исламский период развития административного суда в форме суда мазалим, которая состояла в основном из двух подпериодов: а) учреждение и развитие мазалим от Пророка до Аббасидов; б) развитие института мазалим со стороны таджикских государств и династий (от Саманидов и до Бухарского Эмирата); 4) элементы, осуществляющие административную юстицию (1917-1987гг.); 5) учреждение и деятельность институтов, осуществляющих административное правосудие и административную юстицию. (1987/1991гг. – и до современности).

Данная точка зрения и периодизация охватывая важнейшие стороны истории развития и особенности становления и развития институтов права и государства, одновременно не сможет, полностью охватить изменения которые происходили в правовом положении, полномочиях и принципах назначения мазалим. Эти изменения произошли в исламском периоде развития, когда в качестве судьи мазалим выступали не только сами правители, но и везиры, эмиры, правоведы, иногда судьи. Они все одновременно исполняли как административные так и судебные функции в мазалим. Одновременно судопроизводство в определенные дни недели со стороны казия

государства, на наш взгляд является показателем изменения правового положения мазалим и понижения его авторитета в этих государствах.

Автор отмечает, что несмотря на особенности административного процесса в периоды правления отдельных правителей или династий, все они ощущали сильное влияние господствующей религии, культуры и цивилизации в своей деятельности.

Данный факт стало основой периодизации истории административных судов со стороны автора диссертации и приоритета цивилизационного подхода в этом вопросе.

Поэтому автор отмечает, что данная периодизация не является последним словом в этом вопросе, и до появления новых материалов и фактов, более глубоком изучении проблемы может измениться. Важно выбор критерия или способа и метода периодизации, чтобы они полно и всецело соответствовали целям исследователя. С этой точки зрения выбор необходимого критерия периодизации является важной методологической проблемой науки.

Вторая глава диссертации - «**Становление и развитие институтов административной юстиции и административного правосудия в правовой системы зороастрийского периода**» состоит из трех параграфов.

В рамках первого параграфа главы - «**Становление и развитие царского суда (Боргохи Дод) в зороастрийский период истории таджикской государственности**» автор диссертации подвергает анализу причины появления, особенности и способы деятельности одного из оригинальных институтов административного правосудия – царского суда в истории арийской государственности, на основе существующей научной литературы.

Диссертант отмечает, что в многовековой государственности таджиков появились и развивались множество институтов правоохранительных, правосудия и управления. Некоторые из них появились и развивались служа народу и облегчая управления обществом. Другие институты, учреждение которых было требованием конкретного времени, постоянно становясь второстепенными, ушли в небытие. Несмотря на это, эти институты государственности в истории таджикского общества имели огромное значение, оставляя нам уникальную практику. Существовали

институты государственности, которые функционировали длительный период и правящие династии использовали их для управления общества и упорядочения различных общественных отношений в разных периодах государственности.

В процессе учреждения и действия этих институтов появляется богатая практика регулирования конкретных отраслей и сфер, богатая практика управления и решения возникающих проблем, развитие уровня сознания и правовой культуры общества. Естественно, некоторые из этих институтов сегодня не действуют, но это не означает, что не существует необходимости, их исследования. В этих случаях необходимо напомнить народную мудрость о том, что «все новое это хорошо забытое старое». Поэтому вся информация разных источников о содержании и сущности этих институтов должна быть тщательно и объективно изучена, сделана на их основе выводы и оценена.

По мнению автора диссертации, независимо от того, это старый ли действующий ли институт необходимо определить его политическую, культурологическую, экономическую , правовую ценность, важнее всего научную и практическую ценность институтов в истории таджикской государственности, так как с одной стороны наличие того или иного института это свидетельство творения наших предков в сфере государственности, с другой стороны, оно дополняет пробелы в изучении истории таджикской государственности.

Автор диссертации в результате анализа проблемы пришел к выводу о том, что осуществление правосудия со стороны религиозных и административных органов является показателем суверенности и монархического правления главы государства, который мог определить рамки полномочий всех должностных лиц, дополняя их для отдельных лиц персонально. Кроме того, судебная власть главы государства появлялась неподсредственно в виде царского суда, административного суда, и независимо от особенностей учета или игнорирования требований правил общего судопроизводства была срочным, скрытым.

Второй параграф называется - **«Органы религиозного суда в зороастрский период»** и при его исследовании он отмечает, что система религиозных судов состояло из главы государства,

государственного Совета, Мобед Мобедов и религиозный суд, которые были вправе рассматривать религиозные дела. Особенностью их деятельности было проведение процесса в форме административного.

В этом параграфе, автор диссертации подверг анализу правосудие религиозных судов, субъектов, правоприминение и исполнение решений этих судов.

Автор выявил, что согласно источникам, при Сасанидах отход от религии называлась преступление «куфр», «кофир шудан» и эти преступления расследовал марзбан (должность местного чиновника – Р.О.). Марзбан при Ахеменидах и до Сасанидов было военной главой нескольких сатрапий, хотя содержание его полномочий изменились, но он оставалось чиновником местной власти. Можно предположить, что это имя конкретной судьи. Если это не так, и марзбан – местный чиновник рассматривал религиозные преступления и проступки, это означает, что при Ахеменидах и Сасанидах, территории которых были огромными, и в них религиозные преступления и проступки были нередкими, государство борьбу и противодействие с этими преступлениями возложил и на плечи не только центральной но и местной власти.

Несмотря на то, кто конкретно проводил расследование эти преступления рассматривали государственный Совет, где Мобед Мобедов выступал в качестве государственного обвинителя, иногда и судьи.

Автор диссертации отмечает, что в научной литературе о судебных полномочиях Мобед Мобедов имеется множества информации, т.е. он имеет полномочия рассмотрения религиозных преступлений. Поэтому Мобед Мобедов также можно назвать специальным судом, имеющим особый предмет подсудности. Соотношения и взаимоотношения государственного Совета Мобед Мобедов в качестве судебного органа была в том, что государственный Совет рассматривал религиозные проступки и преступления только по приказу Главы государства. Во всех других случаях рассмотрения религиозных преступлений было полномочием Мобед Мобедов и религиозного суда.

В третьем параграфе работы - **«Осуществление правосудия со стороны административных судов и правоохранительных орга-**

нов в правовой системе зороастризма» автор диссертации, исследует деятельность суда, и других административных органов в качестве институтов осуществления правосудия, определяет органы и должностных лиц имеющих судебные полномочия по рассмотрению правовых споров.

В этом же параграфе, автор диссертации отмечает, что независимо от наличия или отсутствия государственного Совета, в большинстве случаев для разрешения проблем важных для страны, общества и власти, глава государства учреждал Совет из знающих, аристократов, духовенства, представителей органов управления и правоохраны, консультантов и визиров, чтобы оно предложило механизмы решения возникших проблем и сложностей в управлении.

Третья глава диссертации - **«Институты административной юстиции и административного правосудия в правовой системе исламского периода»** - состоит из пяти глав, в которых автор диссертации исследовал деятельность и полномочии органов и должностных лиц, осуществляющих административную юстицию.

Первый параграф третьей главы посвящено вопросам - **«Становления и развития института мазалим в исламский период развития»**. Автор анализировал проблему возникновения и становления одного из оригинальных институтов правосудия – института мазалим, исследовав факторы учреждения и этапы его развития.

Автор диссертации устанавливает, что осуществление правосудия не только в зороастриском, но и в исламском периоде развития считалась религиозно значимым действием, имеющим отношение к политике и государственности. Значение принципа справедливого правосудия в исламском праве является требованием основных источников исламского права - Корана и сунны.

Автор диссертации отмечает, что институт мазалим при Пророке ислама был воссоздан и прошел три этапа развития с Арабомусульманским Халифатом. При эволюции института мазалим были определены рамки его полномочий и подсудность ему дел, правовое положение судьи мазалим была признана юридически, что было преемственно принято со стороны даже противников Аббасидской династии – фатимидами Египта и другими последующими государствами.

Автор диссертации, в этом параграфе сделав выводы, отмечает, что институт мазалим, был возрожден со стороны Арабского Халифата, развиваясь в исламский период развития таджикской государственности, входит в число основных органов государственной власти, становясь высшим контролирующим органом и институтом осуществления правосудия в досоветском Таджикистане, которое оставил богатую разработанную в течение тысячи лет, которое является основой гордости и историческим примером.

Параграф второй третьей главы названо - «**Структура, способы организации и полномочия суда мазалим**». При рассмотрении проблем данного параграфа, автор наряду с проблемами учреждения и развития, организационных вопросов, каждодневной деятельности и структуры мазалима, определяет полномочия и проблемы подсудности дел данному институту. Автор обращает внимание на полномочия мазалима как института административного суда и особенности организации его деятельности.

Автор диссертации устанавливает, что институт мазалима был важнейшим органом осуществления правосудия в государствах на территории Таджикистана в исламский период развития, что стало причиной более пристального внимания к нему. Институт мазалим по существу являлся государственным высшим судебным институтом, органом осуществления административного правосудия, механизмом содействия в процессе установления правопорядка и законности в стране, рассматривая дела участниками которых являлись должностные лица, представители могущих кланов и сословий, в том числе члены царствующей династии, царевичи и др.

Согласно выводам автора диссертации, институт мазалим олицетворял царский суд, административный суд, институт осуществления административного правосудия. Мазалим это административный суд, потому что сторонами или одной из сторон, в основном ответчик являлся должностным лицом, дело, в отношении которого не смогли по тем или иным причинам разрешить общий суд.

В третьем параграфе работы проанализирован - «**Судопроизводство суда мазалим и его особенности**». Автор диссертации обращает пристальное внимание на формы и способы судопроизводства маза-

лим и раскрывает особенности форм судопроизводства в зависимости от субъекта, выступающего в качестве судьи мазалим.

По мнению автора диссертации, когда речь идет об осуществление правосудия или института правосудия, прежде всего, имеется в виду порядок рассмотрения исков или жалобы, установленная законом процессуальная форма определения истины, доказательство и право одного из сторон. Следовательно, мазалиму присуща особая процессуальная форма рассмотрения правовых споров и исков. Автор устанавливает одну важную особенность суда мазалим состоящего в том, что мазалим был вправе рассматривать иски и жалобы как в рамках строго процессуальных требований, так и вне их. Смотря, кто являлся судьей мазалим, какие полномочия имел, мазалим иногда рассматривал дела в форме обычного судебного процесса, но иногда он мог рассматривать дело в отсутствии истца, ответчика, свидетелей, на основе заявлений и своих знаний принимал окончательное решение или приговор.

При анализе функций мазалима, автор сделал вывод о том, что мазалим выступал не только в качестве административного суда, но одним из важных направлений его деятельности было исполнительное производство и, мазалим в этом направлении реализовал огромную работу по восстановлению справедливости, установлении и укреплении правового порядка в стране. Сила и мощь данного института было достаточным для эффективного осуществления самой разнообразной деятельности с его стороны.

Четвертый параграф главы называется - «**Орган религиозного суда исламского периода**». При исследовании, автор диссертации раскрывает и исследует субъекты и органы, осуществляющие правосудие в сфере религиозных проступков и преступлений. Автор особо отмечает, что важнейшим органом правосудия считался институт казия, а казиат ключевым органом судебной власти.

Казий считался единственным органом правосудия, который вправе рассматривать все правовые споры и принимать решения и приговоры. Данная ситуация не исключает случаев существования других органов правосудия, таких как военный суд (казии аскар), мазалим, мухтасиб, шайхулислом и других. Конечно, за исключением некоторых случаев, в большинство случаев правом рассмотрения религиозных преступлений обладали: глава государства, казикалан, ка-

зий, садр, мазалим, муҳтасиб, глава сословия уламо, правители на местах.

Автор раскрывает следующую особенность рассмотрения религиозного дела мазалимом. Религиозное дело рассматривалась главой государства или везиром в особом заседании, где присутствовали правоведы, сейиды, представители духовенства, которые были специалистами в этой сфере. Установленное наказание за религиозные преступления применялась сразу, без промедления.

Автор отмечает, что практика рассмотрения религиозный преступлений свидетельствует о том, что если религиозные преступления совершались в виде выступления группы лиц против религии, учреждения новой секты, то они рассматривались со стороны главы государства или государственного Совета; если преступление был совершен со стороны конкретного лица, в виде иртиод (отступничество), выступления против религии, не признание отдельных элементов религиозных требований и т.д., то эти преступления рассматривались специально назначенным казием или общим судом.

Расследование религиозных преступлений могло быть поручено представителям местной власти.

Мелкие преступления и вина, запрещенные действия, порицаемые действия, относящиеся к этике и религиозным традициям, рассматривались со стороны муҳтасиба позднее раиса.

В конце сделан вывод о том, что различные органы и должностные лица, в том числе мазалим имел полномочия рассмотрения категории религиозных дел. Суд мазалим имел чрезвычайные полномочия, и именно они рассматривали как административные проступки, так и уголовные тяжкие преступления.

В пятом параграфе главы - «**Общая характеристика правосудия института муҳтасиб (раис)**» подробно проанализировал факторы учреждения института муҳтасиб, её историю совершенствования и развития, политические и религиозные обязанности данного органа в обществе, его полномочия в рассмотрение дел. Автор диссертации отмечает, что муҳтасибов назначали на каждый район и город государства. В государстве Саманидов, один из важнейших диванов был диван муҳтасиб, который имел особые направления деятельности.

Данный диван преемственно учреждался и другими последующими государствами досоветского Таджикистана и выполнял свои задачи.

Автор отмечает, что, мухтасиб, прежде всего, выступал в качестве защитника права потребителей, и поэтому деятельность рынков было под его надзором. Мухтасиб не только контролировал правильное использование гири и весов, но и куплю – продажу разрешённых товаров, а также уровень цен на рынке и в этом вопросе был вправе запретить, назначить наказание, и исполнить наказание. Другой аспект деятельности мухтасиба, особенно в период правления мангитов в Бухарском Эмирате было рассмотрение споров о долгах, что указано многими исследователями. Другим аспектом деятельности мухтасиба было контроль над исполнением требования ислама. Эти требования были связаны с этикой и моралью, нравственным и религиозным воспитанием общества, а мухтасиб в этом направлении имел полномочия принуждения и наказания виновных. Поэтому данный институт считается государственной должностью имеющей государственно - религиозный характер.

По мнению автора, мухтасиб являлась государственным административным органом, имел широкие судебные полномочия, поэтому его считают и институтом правосудия.

В данном параграфе, автор диссертации отмечает, что мухтасиб не только контролировал деятельность представителей каждой профессии, а при необходимости осуществлял правосудие, но при возникновении конфликта между представителями одной или нескольких профессий, сословий и различных групп населения рассматривал данное дело. Механизм решения этих споров было следующим: Мухтасиб с активным участием заместителей из арифов (представителей каждой профессии при мухтасибе. - Р.О) и пирами (главами) - руководителями этих профессий расследовал проблему и принимал решение.

При принятии решения учитывалось мнение участников. При рассмотрении таких споров решение принималось путем примирения и обоюдного согласия, с учетом правовых требований, и обязательно его содержание разъяснялось каждой стороне.

Четвертая глава диссертации - «Осуществления административного правосудия со стороны государственных чиновников и

правоохранительных органов в истории таджикской государственности» состоит из трех параграфов.

При исследовании первого параграфа под названием - «Осуществление правосудия со стороны административных судов и правоохранительных органов» автор диссертации исследует полномочия чиновников и правоохранительных органов в осуществлении правосудия. Он раскрывает то обстоятельство, что в истории таджикской государственности, особенно при создании Туркестанского Генерал-губернаторства, председательствующим в местном народном (казайском) суде являлся военный чиновник – Начальник уезда. Следовательно, этих судов также можно причислить к административным судам, потому что этот чиновник вмешивался во все сферы деятельности суда от выбора судьи до решения и приговоров которых принимал суд.

По мнению автора диссертации, мазалим в большинстве случаев рассматривал преступления совершенные военными лицами и тяжкие преступления, хотя рассматривал и административные дела.

Анализируя проблемы правосудия, автор диссертации отмечает, что глава государства в различных формах осуществлял правосудие как высшая инстанция суда, рассматривая дело в форме административного суда, иногда не обращал внимание, на процессуальные требования общего судопроизводства.

Автор диссертации установил, что при осуществлении правосудия военный суд также активно участвовал, но он, также иногда учитывая процессуальные требования общего суда, в других судах выступал по форме административного судопроизводства. При отсутствии военного суда, категории дел подсудные им, административные и уголовные дела рассматривалась мазалимом.

Согласно выводам автора исследования, лица, которые заключались в зиндан (пенитенциарную систему), независимо от тяжести преступления только случайность мог помочь им входить на свободу.

Второй параграф четвертой главы называется - **«Компетенция органа шахрбони (полиции - шехна, шурта, миршаб, курбоши) в осуществления правосудия»**. По мнению автора диссертации, речь идет о проблеме осуществления административного правосудия со стороны института полиции, служащих органов внутренних дел тех

времен, которые были вправе не только задерживать, проводить расследование, но и по некоторым вопросам право судебного рассмотрения правовых споров.

Автор диссертации отмечает, что согласно анализу, в отношении большинства правовых споров населения, прежде всего, старались разрешить их на месте. Арбабы и старосты сел, прежде всего, для своей чести старались, учитывая интересы сторон, самостоятельно без вмешательства суда разрешить споры на местах.

В этом параграфе, автор диссертации отмечает, что исторические источники и работы великих ученых прошлого, свидетельствует о том, что, несмотря на правовые реалии в деятельности государства, народ надеялся на силу и мощь власти халифа и царя, которые поддерживали судебную власть против самовластия и несправедливостей правителей и чиновников. Такое мировоззрение поддерживало административные суды, особенно мазалим, которое постепенно развивалась и укреплялась. Именно поэтому, такая форма свободного обращения к суду царя или халифов в виде административного суда развиваясь, в форме мазалим эта структура достигло уровня специального дивана (министерства).

Автор диссертации отмечает, что искатели правды и справедливости в своей системе управления, кроме общих судов, имели также административные суды, формы и виды применения процессуальных норм административными методами в определенные периоды своей истории.

Четвертый параграф данной главы называется - «**Осуществления правосудия со стороны должностных лиц государства и общественных лидеров на местах**», автор отмечает, что осуществления правосудия со стороны должностных лиц и общественных лидеров на местах раскрывается следующая особенность: даже при обращении в общий суд казия, в большинстве случаев дело по существу рассматривалось со стороны помощников судьи – мулазимов, помощников, арабов села, лица имеющие должности в прошлом. Старосты сел старались для сохранения своего авторитета, сторон принуждать к согласию и мировому соглашению.

По мнению исследователя в этом параграфе, осуществления правосудия в зависимости от местности, наличия специальных институ-

тов, должностных лиц, обстоятельства места и времени и других факторов могло быть осуществлено разными институтами и должностными лицами.

Отмечается, что большинство чиновников Бухарского эмирата и бекств имели полномочия рассмотрения правовых споров. Те должностные лица, которых назначал сам Эмир Бухары, имели более широкие полномочия. Каждый из этих чиновников в зависимости от звания и должности, в своей подчиненности имел определенное количество подчиненных, которые содействовали во всех сферах их деятельности, в том числе в поиске, поимке и приводе виновных в зал суда, выполнение решения чиновника и суда.

Пятая глава диссертации - «**Становление, преемственность и перспективы развития процесса осуществления административного правосудия и административной юстиции в Таджикистане**» состоит из трех параграфов. В этой главе проблема становления и перспективы развития рассматриваемых институтов изучены со стороны исследователя.

При исследовании первого параграфе главы - «**Становление институтов осуществления административного правосудия в Советском Таджикистане**» автор рассматривая проблемы становления институтов административного правосудия в Советском Таджикистане, сделал следующие выводы: несмотря на рекомендации многих исследователей проблемы об учреждении административного суда, СССР в основном по субъективным причинам не учредил их.

Автор диссертации отмечает, что только некоторые составы административных правонарушений рассматривались со стороны общих судов и со стороны административных органов. Только в конце 80-х годов XX века было обращено на судебное рассмотрение административных дел и споров, и с этого времени начинается создание системы осуществления административного правосудия и административной юстиции в современной форме.

Автор исследования считает, что для ознакомления и конкретное исследование проблем истории становления и развития административных судов необходимо их периодизация, потому, что хотя советский период сама является отдельным периодом, но в её рамках можно разделить несколько этапов развития.

Если провести анализ периодизации административной юстиции в историческом развитии, то можно разделить в периоды появления, зороастрыйский период развития, исламский период, смешанный или переходной период, советский и современный периоды развития. Общая периодизация не исключает наличия в каждом периоде отдельных этапов развития, которые могут быть разделены в зависимости от различных политических, правовых, исторических и других факторов. С этой точки зрения, в рамках данного параграфа можно разбить историю развития советского периода.

Автор считает, что три этапа административной юстиции в советском периоде, стали основой эволюции административной юстиции в независимом Таджикистане и появилось широкие возможности его активного развития в новом историческом периоде.

Второй параграф пятой главы называется - «**Институт административного суда в Республике Таджикистан**». Исследователь, анализируя современные проблемы становления законодательства и институтов административного правосудия наряду с достижениями в годы Независимости, раскрывает некоторые проблемы этой сферы. Автором предложены отдельные рекомендации по совершенствованию отраслевого законодательства.

Автор диссертации отмечает, что в начале приобретения Независимости административная юстиция, как и советском периоде, имел следующие особенности: жалобы рассматривались как судом, так и в административном порядке; порядок рассмотрения жалоб и административных дел были установлены в действующих процессуальных Кодексах; административные иски рассматривались со стороны общин, а не административных судов.

По мнению исследователя, административный суд в судебной системе имеет свой место и значение и особенности административный дел является основой и причиной учреждения административного суда в Таджикистане, т.е. нет сомнения в отношении принятия и учреждения административного суда, чего законодатель определил в конституционном законе Республики Таджикистан о суде. Самым тяжелым в этом направлении является выбор формы и структуры административного органа правосудия, соответствующего условиям нашей страны.

Третий параграф данной главы называется - «**Преемственность и перспективы развития элементов административной юстиции в Республике Таджикистан**», в котором исследователь на основе анализа различных аспектов проблем, исследовал процесс преемственности и перспективы развития элементов административного правосудия, предложив рекомендации для использования в законодательстве.

Автор диссертации особо отмечает, что граждане ежедневно имеют дело с управлением органами и наличие института административного суда станет одним из гарантий защиты конституционных прав, свобод и интересов каждого гражданина, учреждение постоянно действующих национальных механизмов для профилактики правонарушений в административной сфере. Это с одной стороны, поднимает авторитет нашей страны в мире, с другой стороны, реально служить для защиты прав и интересов каждого гражданина Таджикистана.

В заключении приведены результаты диссертационного исследования, выводы, имеющие как теоретическое, так и практическое положения, рекомендации автора диссертации.

Рекомендации для практического использования результатов исследования:

- принятие «Концепции развития административной юстиции в Республике Таджикистан». На наш взгляд, ряд предложений, которые предложены в работах исследователей административной юстиции и осуществление административного правосудия, должны быть поддержаны и реализованы. Особенно когда эти предложения охватывают в комплексе все существующие или большинство проблем отрасли. Речь идет о разработке концепции развития административной юстиции, которая является серьезным шагом в разработке основ и познания существующих проблем сферы в Республике Таджикистан;

- принятие программы развития институтов административной юстиции на основе предложенной Концепции, согласно которой должны приниматься в расчет принятие новых отраслевых нормативно-правовых актов. В программе должны быть указаны рамки развития административной юстиции.

- конкретизация правового положения органов административной юстиции. Так как данный орган занимается рассмотрением спорных

проблем между гражданами и должностными лицами, не определяя и не конкретизируя правовое положение данных институтов, не можем определить место этих институтов в системе органов правосудия. Поэтому в Конституционном законе Республики Таджикистан «О судах Республике Таджикистан» должны быть установлены конкретные нормы об административной юстиции и осуществляющих его органах;

- принятие административного процессуального кодекса Республики Таджикистан, которого мы поддерживаем;

- так как административное законодательство нуждается не только в регулировании новых составов, но и в систематизации и упорядочении существующих составов правонарушений, то необходимо ревизия всех предусмотренных составов административных правонарушений и административного процесса, для того, чтобы административное законодательство соответствовало конституционным и международным стандартам отрасли;

- разработка и определение содержания терминов административного права и административного процесса, которые не определены в действующем законодательстве;

- строгое определение подсудности рассмотрения административных дел. С этой целью необходимо провести тщательный и всесторонний анализ практики осуществления правосудия в административной сфере, чему может помочь не только мировая практика, но и богатая практика наших предков;

- процесс судебно-правовой реформы должна направляться в сторону учреждения независимых административных судов, при котором должны учитываться идеи исследователей, потому, что регулируемая отрасль является одним самых тяжёлых отраслей правовой науки, а особенности регулирования, функционирования, действия (бездействия) органов и должностных лиц может иметь различный вид, форму, сущность и содержание;

Таким образом, граждане ежедневно обращаются к органам управления, а наличие института административного суда является одним из конституционных гарантий защиты и осуществления прав, свобод и интересов каждого гражданина. Учреждение постоянно действующих национальных механизмов для профилактики правонару-

шений в административной сфере, с одной стороны поднимает авторитет нашей страны в мире, а с другой стороны, реально служить делу защиты прав и интересов каждого гражданина Республики Таджикистан.

Основное содержание диссертации отражено в следующих публикациях соискателя ученой степени

1. Научные статьи автора, опубликованные в журналах, рецензируемых ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]. Одиназода, Р.С. Институты таджикской государственности (на примере мазалим) / Одиназода Р.С. // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия философия и право. – Душанбе. - 2010. - №3. – С. 106 – 110.

[2-А]. Одиназода, Р.С. Особенности формирования и юрисдикция мазалим / Одиназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. - 2011. - №12. (76). – С. 273- 278.

[3-А]. Одиназода, Р.С. Соотношение полномочий органов мусульманского правосудия. / Одиназода Р.С. // Известия Академии наук Республики Таджикистан. – Душанбе. – 2011. - №4. – С. 174-178.

[4-А]. Одиназода, Р.С. Суд и судопроизводство в сасанидский период истории государства Таджикистана / Одиназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. -№1 (77), 2012 – Душанбе. 2012. – С. 109 – 112.

[5-А]. Одиназода, Р.С. Причины учреждения института мазалим / Одиназода Р.С. // Вестник Российско-Таджикского (Славянского) университета. – Душанбе. – 2012. - №1. – С. 125-129.

[6-А]. Одиназода, Р.С. Возникновение механизмов правосудия в авестийский период истории Таджикистана и мазалим как институт правосудия / Одиназода Р.С. // Вестник Таджикского педагогического университета. – Душанбе. – 2012. - №3. – С. 98-103.

[7-А]. Одиназода, Р.С. Организация правосудия в Сасанидский период истории государства Таджикистана / Одиназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. -2012. -№3/1. (79). – С. 117-125.

[8-А]. Одиназода, Р.С. Формирование и развитие института мазалим в Арабском халифате / Одиназода Р.С. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. – 2012. - №3/2 (162). – С. 48-55.

[9-А]. Одиназода, Р.С. Ташкили адолати судӣ дар марҳилаи авестоии таърихи тоҷикон / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. - 2018. - №3 (27). – С. 26- 29.

[10-А]. Одиназода, Р.С. Кашифи конституционизм дар илми тоҷик / Одиназода Р.С., ҳаммуаллиф // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. - 2019. - №1 (29). – С. 193-201.

[11-А]. Одиназода, Р.С. Андар сифати муҳаккӣ (Бахшида ба 80-солагии академик Ф.Т Тоҳиров) / Одиназода Р.С., ҳаммуаллиф // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. - 2019. - №2 (30). – С. 194-196.

[12-А]. Одиназода, Р.С. Таҳаввулот, салоҳият ва тавсифи умумии ниҳоди муҳтасиб (раис) ҳамчун мақомоти амалисозандӣ адолати судии маъмурӣ / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. -2020. - №1 (33). – С. 35-42.

[13-А]. Одиназода, Р.С. Салоҳияти мақомоти шаҳрбонӣ дар амалисозии адолати судӣ дар Тоҷикистони таърихӣ / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. - 2020. - №2 (34). – С. 51-55.

[14-А]. Одиназода, Р.С. Пайдоиш ва рушди давлатдории Ҷумҳурии Муҳтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон (1924- 1929) (ҳаммуаллиф) / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. - 2020. - №2 (34). – С. 26-50.

[15-А]. Одиназода, Р.С. Суди шоҳӣ (Боргоҳи Дод, мазолим): сохтор, тарзи ташкил ва ваколат (ҳаммуаллиф) / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. - 2020. - №3 (35). – С. 25-33.

[16-А]. Одиназода, Р.С. Омилҳои таъсиси ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар таърихи давлатдории тоҷикон / Одиназода Р.С. // Мачаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе. - 2020. - №4 (36). – С. 58-64.

II. Научные статьи, опубликованные в других изданиях:

[17-А]. Одиназода, Р.С. Организация правосудия в авестийский период истории Таджикистана / Одиназода Р.С. // Актуальные проблемы гуманитарных наук в XXI веке: Материалы XII и XIII

Международных конференций молодых ученых гуманитарных факультетов МГУ имени М.В. Ломоносова. – Москва: МАКС Пресс, 2011. – 164 с.

[18-А]. Одиназода, Р.С. Организация правосудия в авестийский период истории Таджикистан. Истиқолият-омили ислоҳи ҳуқуқӣ / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронси чумхуриявии илмӣ-назарияйӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 88-99.

[19-А]. Одиназода, Р.С. Суд и судопроизводство в Сасанидский период в истории государственности Таджикистана. Истиқолият-омили ислоҳи ҳуқуқӣ / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронси чумхуриявии илмӣ-назарияйӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 47-62.

[20-А]. Одиназода, Р.С. Таърихи пайдоиш ва рушди институти мазолим дар марҳилаи давлатдории тамаддуни зардуштӣ. Истиқолият-омили ислоҳи ҳуқуқӣ / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронси чумхуриявии илмӣ-назарияйӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 173-181.

[21-А]. Одиназода, Р.С. Развитие института мазалим при Арабском правлении. / Одиназода Р.С. // Маводҳои конфронси чумхуриявии илмӣ-назарияйӣ баҳшида ба 20-солагии Истиқолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (ш. Душанбе, 6 сентябри соли 2011). – Душанбе, 2011. – С. 117-131.

[22-А]. Одиназода, Р.С. Ташаккул ва инкишофи девони мазолим то замони ҳукмрории арабҳо / Одиназода Р.С. // Нақши Конститутсия дар инкишофи соҳаи ҳуқуқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маводҳои конфронси илмӣ-назарияйӣ). – Душанбе: «Эксклюзив», 2012. – С. 174.

[23-А]. Одназода, Р.С. Низоми чазо дар аҳди Сосониён: манбāв ва аҳдофи ҳуқуқи чазо. Донишгоҳи миллии Тоҷикистон-маркази тайёр кардани мутахасисони соҳибуనвон / Одназода Р.С. // мачмӯи маводҳои конференсияи илмию назариявии ҷумҳурияй. – Душанбе, 2013. – С. 42-46.

[24-А]. Одназода, Р.С. Роль Конституции в укреплении прав человека // Конституция гарант обеспечения права, свободы, законных интересов личности, государства и общества / Сборник материалов республиканской научно-теоретической конференции (ГБАО, 10-12 августа, 2016). – С. 8-9.

[25-А]. Одназода, Р.С. Принципы конституционии волояти қонун ва соҳибхтиёри дар таърихи афкори сиёсию ҳуқуқии тоҷикон (ҳаммуаллиф) / Одназода Р.С. // Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон: масоили таърихии пайдоиш ва нақши он дар рушди падидоҳои давлату ҳуқук. - Душанбе, 2019. – С. 62-83.

III. Монографии:

[26-А]. Одназода, Р.С. Институт мазалим в истории таджикской досоветской государственности (историко-правовое исследование) / Р.С. Одназода. – Душанбе: Душанбе прингт, 2015. – 160 с.

[27-А]. Одназода, Р.С. Ниҳоди мазолим дар таърихи давлатдории пешазшӯравии Тоҷикистон (таджиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ) / Р.С. Одназода. – Душанбе: Нур прингт, 2017. – 176 с.

[28-А]. Одназода, Р.С. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности (в соавторстве) / Буризода Э.Б., Одназода Р.С. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 335 с.

[29-А]. Одназода, Р.С. Права человека и конституционно-правовое развитие Таджикистана (в соавторстве) / Р.С. Одназода, А.Г. Холикзода, Дж.З.Маджидзода. – Душанбе: «Мехрона – 2017», 2019. – 487 с.

[30-А]. Одназода, Р.С. Ҷавонон ва амнияти иттилоотӣ / дар масири ҷаҳонишавӣ / (в соавторстве) / Р.С. Одназода, Ҷ.З.Маджидзода, А.Г.Холикзода. – Душанбе: Маориф, 2019. – 219 с.

[31-А]. Одназода, Р.С. Земельное право Республики Таджикистан: учебно-методическое пособие (в соавторстве) /

Р.С.Одиназода, А.М.Диноршоев, К.Б.Курбонов, Т.А. Сайдмуродова—
Душанбе: «Нашри Мубориз», 2020.— 184 с.

[32-А]. Одиназода, Р.С. Транспортное право Республики Таджикистан. Общая часть: учебное пособие (в соавторстве) / Р.С.Одиназода, Ш.К. Гаюров, К.Б. Курбонов, Ф.Курбонализода. — Душанбе: «Хирадмандон», 2020 – 152 с.

Аннотатсияи

диссертатсияи Одиназода Рамазон Сафар дар мавзӯи «Пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон (таҳқиқоти таърихӣ-хуқуқӣ)» барои дарёғти дараҷаи илмии доктори илмҳои хуқуқшиноси аз рӯи иҳтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи хуқуқ ва давлат; таърихи таълимоти хуқуқӣ ва сиёсӣ.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, таърихи хуқуқ ва давлат, адолати судӣ, суд, суди маъмурӣ, адлияи маъмурӣ, даврабандӣ, суди шоҳӣ, Боргоҳи Дод, мазолим, мӯҳтасиб, шаҳна, марҳилаи шӯравӣ, Истиқлолияти давлатӣ, ваколатҳои судии шаҳсони мансабдор ва мақомоти давлатӣ.

Мақсад аз таҳқиқоти исбот намудани мавҷудияти суди маъмурӣ дар таърихи хуқуқи ҳалқи тоҷик ва Тоҷикистон буда, ошкор намудани қонунияти ташкил, зарурату омилҳои таъсис, самтҳои фаъолият ва доираи амали суди маъмурӣ; ва дар заминаи ин ҳама омода намудани тақлифи пешниҳодҳо ҷиҳати истифодаи таҷрибаи фаъолияти онҳо дар замони муосир мебошад. Дигар аз ҳадафи аслии рисола чустани васлияти хотираи хуқуқии арзишманди миллат, ки мутобиқ ба талаботи Конституцияи ва давлати демоқратию дунявии Тоҷикистон аст, бо раванди ислоҳоти низоми судӣ ва дар ин заминаи таъсири мусбат расонидан ба шаклгирии давлати миллии тоҷикон дар намои ташаккули мағқураи муосири миллӣ ва хуқуқии ҳалқ; пурра намудани фазои таҳқиқоти таърихи хуқуқи миллат мебошад.

Навғонии илмии таҳқиқоти диссертатсияи дар он ифода меёбад, ки диссертатсияи мазкур аввалин таҳқиқоти мукаммали илмӣ оид ба пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон мебошад.

Рисолаи мазкур масъалаҳоеро фаро мегирад, ки онҳо ҳам аҳамияти таърихӣ ва ҳам аҳамияти муҳим дар замони муосир доранд.

Дар диссертатсия бори аввал марҳилаҳои таърихии пайдоиш ва рушди ниҳодҳои адлияи маъмурӣ, адолати судии маъмурӣ ва даврабандии он дар таърихи давлатдории тоҷик, ташаккул ва рушди ниҳодҳои адлияи маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар давраи низоми хуқуқии зардушӣ, ташаккул ва рушди ниҳодҳои адлияи

маъмурӣ ва адолати судии маъмурӣ дар давраи низоми хуқуқии исломӣ, амалисозии адолати судии маъмурӣ аз ҷониби амалдорони давлатӣ ва мақомоти ҳифзи хуқуқ дар таърихи давлатдории тоҷикон ва идомат, фарқият ва дурнамои ташаккули адлия маъмурӣ ва амалисозии адолати судии маъмурӣ дар Тоҷикистон мавриди пажӯҳиши амиқи илмӣ қарор дода шудааст, ки чунин равиши илмӣ имрӯз барои илм ва амалияи хуқуқшиносӣ, маҳсусан дар шароите, ки равандҳои ҷаҳонишавӣ ба тамоми баҳшҳои зиндагӣ таъсири худро расонида истодааст ва дар ин раванд ҳифзи арзишу анъанаҳои хуқуқии ниёғон бояд дар мадди аввал қарор дошта бошанд, муҳим мебошад.

Ба ҳайси объекти таҳқиқот мачмӯи муносибатҳои ҷамъиятии таърихию – хуқуқӣ вобаста ба амалияи адолати судӣ ва ташкили ғафолияти ниҳоди суди маъмурӣ ва масоили таҳти баррасии он иборат мебошанд.

Предмети таҳқиқоти диссертациониро меъёр, падидоҳои хуқуқии танзимкунандаи таъсису ғафолияти судҳои маъмурӣ – ҳамчун яке аз ниҳодҳои адолати судӣ ва амалияи воқеии мазолим ва дигар ниҳодҳои татбиқкунандаи адолати судии маъмурӣ ташкил медиҳанд.

Дар омода гашгани рисолаи илмӣ усулҳои фарогир ва маҳсуси илмҳои назария ва таърихи хуқуқ ва давлат истифода гардидаанд. Аз усулҳои умумии қонун ва категорияҳои назарияи маърифат ва маҳсусан қонунҳои умумитарини табиат, ҷамъият ва тафаккур, аз қабили ягонагӣ ва муборизаи бо ҳам зидҳо, қонуни инкори инкор ва қонуни гузариши миқдор ба сифат, категорияҳои ҷуфтӣ моҳият ва зуҳурот, шақл ва мазмун, кулл ва ҷузъ, низом ва сохтор, зарурат ва тасодуф ва ғайра дар таҳқиқот мавриди баҳрабардории илмӣ қарор гирифтаанд. Дар таҳия ва таҳлили назару ғояҳо ва омӯзиши воқеияти судҳои маъмурӣ дар масири таърих бештар аз усулҳои шақлӣ-хуқуқӣ, таърихио хуқуқӣ, муқоисаи хуқуқӣ, усулҳои мантиқии анализ, синтез, хулоسابарӣ, аз умумӣ ба хос ва аз хос ба умумӣ (индуksия ва дедуксия), усули объективии илмӣ дар таҳқиқот истифода гардидааст.

Нишондод ва хулосаҳои консептуалии диссертатсия метавонанд дар ҷараёни таҳқими қонунгузорӣ барои ташаккули қонунгузорӣ оид ба адолати судӣ, суди маъмурӣ, адлияи маъмурӣ, дар амалияи адолати судии маъмурӣ; дар амалисозии ислоҳоти судӣ – хуқуқӣ, инҷунин дар

таҳияи воситаҳои таълими ва китобҳои дарсӣ, курсҳои маҳсус истифода шаванд.

АННОТАЦИЯ

диссертации Одиназода Рамазон Сафар на тему «Возникновение и развитие институтов административного правосудия в Таджикистане (историко-правовое исследование)» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история права и государства, история правовых и политических учений.

Ключевые слова: Таджикистан, история права и государства, правосудие, суд, административный суд, административная юстиция, периодизация, царский суд, Боргоҳи Дод, мазалим, муҳтасиб, шехна, советский период, государственная независимость, судебные полномочия должностных лиц и органов государства.

Целями исследования являются: обоснование наличия административного суда в истории таджикского народа, т.е. на территории исторического Таджикистана; выявление закономерностей в организации такого суда, факторов его возникновения, направлений деятельности и сферы подсудности административного суда; подготовка рекомендаций для использования их в правоприменительной практике на современном этапе развития административного суда и его институтов; выделение гуманистических норм и институтов, существовавших в правовом пространстве таджикской государственности, отвечающих требованиям Конституции и демократической и светской государственности Таджикистана, процессу реформ судебной системы; обоснование позитивного влияния правового наследия предков на формирование таджикской национальной государственности, становление современной национальной и правовой идеологии; заполнение существующих пробелов в истории права таджикского народа.

Научная новизна результатов исследования выражается в том, что оно является первым целостным исследовательским трудом, посвященным институтам административного правосудия в историческом Таджикистане.

Диссертация охватывает проблемы, которые имеют как научное,

так и практическое значение.

В диссертации впервые исследованы история учреждения и развития институтов административного суда, институты административной юстиции в зороастрийский период развития правовой системы, в исламский период эволюции правовой системы, а также осуществление правосудия со стороны государственных должностных лиц в разные периоды истории таджиков, а также в советской и современной истории Таджикистана.

Глубокое изучение историко-правовых проблем, связанных с правосудием, особенно в условиях глобализации, которая имеет влияние на все сферы жизнедеятельности человека, и в этом процессе - защита традиций, культурных и национальных ценностей должно ставиться во главу угла, имеет огромное значение.

Объектом исследования являются общественные историко-правовые отношения, относящиеся к практике правосудия и организации деятельности института административного суда.

Предметом исследования - являются правовые нормы и институты, регулирующие учреждение и функционирование административного суда как одного из институтов правосудия, реальная практика суда мазалим и других правоприменительных институтов административного правосудия.

В исследовании использованы различные научные методы изучения проблемы, в том числе общенаучные и частно-научные методы науки теории и истории государства и права. Из общенаучных методов использованы всеобщие законы и категории теории познания, такие, как единство и борьба противоположностей, отрицание отрицания, переход количества в качество, парные категории, такие, как: целое и часть, система и элемент, сущность и проявление, форма и содержание, система и структура, необходимость и случайность. При анализе идей и теорий, связанных с историческим развитием административного суда, в первую очередь использовались исторический, формально - юридический, сравнительно-правовой методы, логические методы анализа, синтеза, заключения, методы индукции и дедукции, метод объективного научного анализа проблемы.

Область применения: Концептуальные положения и выводы, содержащиеся в диссертации, могут быть использованы в правотвор-

ческом процессе для совершенствования законодательства о правосудии, теория и практика правосудия, административной суде, юстиции; в практике осуществления правосудия; в судебно-правовой реформе, в дальнейших научных исследованиях, а также при написании учебников, пособий, спецкурсов.

ANNOTATION

dissertation by Odinazoda Ramazon Safar on the topic "The emergence and development of institutions administrative justice of in Tajikistan (historical and legal research)" for the degree of candidate of legal sciences, specialty 12.00.01 - theory and history of law and state, history of legal and political doctrines.

Keywords: Tajikistan, history of law and state, justice, court, administrative court, administrative justice, periodization, tsarist court, Borgoji Dod, mazalim, mukhtasib, shekhna, Soviet period, state independence, judicial powers of officials and state bodies.

The objectives of the study are: substantiation of the existence of an administrative court in the history of the Tajik people, i.e. on the territory of historical Tajikistan; identification of patterns in the organization of such a court, the factors of its occurrence, directions of activity and the scope of jurisdiction of the administrative court; preparation of recommendations for their use in law enforcement practice at the present stage of development of the administrative court and its institutions; highlighting the humanistic norms and institutions that existed in the legal space of Tajik statehood that meet the requirements of the Constitution and the democratic and secular statehood of Tajikistan, the process of reforming the judicial system; substantiation of the positive influence of the legal heritage of ancestors on the formation of the Tajik national statehood, the formation of modern national and legal ideology; filling the existing gaps in the history of the rights of the Tajik people.

The scientific novelty of the research results is expressed in the fact that it is the first integral research work dedicated to the institutions of administrative justice in historical Tajikistan.

The dissertation covers problems that have both scientific and practical significance.

In the dissertation, for the first time, the history of the establishment and development of the institutions of the administrative court, the institutions of administrative justice in the Zoroastrian period of the development of the legal system, in the Islamic period of the evolution of the legal system, as well as the administration of justice by government officials in different periods of Tajik history, as well as in the Soviet and modern history of Tajikistan.

A deep study of the historical and legal problems associated with justice, especially in the context of globalization, which has an impact on all spheres of human life, and, in this process, the protection of traditions, cultural and national values should be put at the forefront, is of great importance.

The object of the research is public historical and legal relations related to the practice of justice and the organization of the institution of the administrative court

The subject of the research is the legal norms and institutions governing the establishment and functioning of the administrative court as one of the institutions of justice, the real practice of the Mazalim court and other law enforcement institutions of administrative justice.

The study used various scientific methods of studying the problem, including general scientific and private scientific methods of science, theory and history of state and law. From general scientific methods, universal laws and categories of the theory of knowledge were used, such as the unity and struggle of opposites, denial of negation, the transition of quantity into quality, paired categories such as: whole and part, system and element, essence and manifestation, form and content, system and structure, necessity and chance.

When analyzing ideas and theories related to the historical development of the administrative court, first of all, historical, formal - legal, comparative legal methods, logical methods of analysis, synthesis, conclusions, methods of induction and deduction, the method of objective scientific analysis of the problem were used.

Recommendations for use. Conceptual provisions and conclusions contained in the dissertation can be used in the law-making process to improve legislation on justice, administrative court, justice; in the practice of administering justice; in judicial and legal reform, in further scientific research, as well as in writing textbooks, manuals, special courses.